Rusça'dan tercüme

Sayın Ahmet Rıza Bekin,

4-5 Haziran, 1991 tarihinde, Kazakistan Sovyet Soslalis Cumhuriyetler Birliği, Fenler Akademisine bağlı Uygur Bilimleri Araştırma Enstitüsü tarafından Uygurlar hakkında bilimsel-Teorik bir konferans düzenlenecektir. Bu konferansın programında, Uygurların tarihi, etnografyası, dili, edebiyatı, folklörü, müziği ve resim sanatı ile ilgili çeşitli konular üzerinde araştırma ve incelemeler yapılacaktır. Ayrıca, Uygur halkının günümüzdeki sosyal, ekonomik ve kültürel gelişmesi ile ilgili meseleler de tartışılacaktır.

Bu konferansa sunacağınız tebliğinizin konusunu, 20 Nisan, 1991 tarihinden önce göndermenizi ve konferansa katılmanızı rica ederiz. Konferansı Düzenleme Komitesi.

<u>Adres:</u>

480100. Alma-Ata, yl. Puşkina, 111/113. İnstitut Uygurovedeniya AN Kaz. CCCP. Orgkomitet Konferentsii.

ҚАЗАҚСТАН ССР ПӘНЛӘР АКАДЕМИЯСИ
УЙҒУРШУНАСЛИҚ
ИНСТИТУТИ

АКАДЕМИЯ НАУК КАЗАХСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ
УЙГУРОВЕДЕНИЯ

480100, г. Алма-Ата, 100, ул. Пушкина, 111/113

телефоны: 61-53-71; 61-40-80

ҺӨРМӘТЛИК Ахмат Риза Пекин!

Қазақстан уйғурлириниң республикилиқ мәдәнийәт жәмийити вә Қазақстан ССР Пәнләр академиясиниң Уйғуршунаслиқ институти I99I=жили 4-5 июнь күнлири Алмута шәһиридә уйғуршунаслиқ пәниниң муһим мәсилилири бойичә илмий конференция өткүзиду. Конференциядә уйғурларниң тарихи, этнографияси, тили, әдәбияти, сәньити, шундақла уйғур хәлқиниң бүгүнки ихтисадий, ижтимаий, мәдәний һаятиға аит мәсилиләр музакирә қилиниду.

Сизни мәзкүр конференцияга тәклип қилимиз вә қандақ мәсилә бойичә сөзгә чиқидиғанлиғиңизни I99I=жилниң 20-апрелиғичә бизгә хәвәр қилишиңизни сораймиз.

Келип кетиш билетиниң ғеми өзәңларға жүклиниду.

БИЗНИН АДРЕСИМИЗ: 480I00. Алма-Ата, ул.Пушкина III/II3,
Институт уйгуроведения АН КазССР.
Орг. комитет конференции.

Тип. изд-ва «Наука» КазССР. 1986 г. Зак. 1036. Т. 2000. А4.

ҚАЗАҚСТАН ССР ПӘНЛӘР АКАДЕМИЯСИ
УЙҒУРШУНАСЛИҚ
ИНСТИТУТИ

АКАДЕМИЯ НАУК КАЗАХСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ
УЙГУРОВЕДЕНИЯ

100, г. Алма-Ата, 100, ул. Пушкина, 111/113

телефоны: 61-53-71; 61-10-80

uyğurca

ҺӨРМӘТЛИК Ахмат Риза Пекин!

Қазақстан уйғурлириниң республикилиқ мәдәнийәт жәмийити вә Қазақстан ССР Пәнләр академиясиниң Уйғуршунаслиқ институти I99I=жили 4-5 июнь күнлири Алмута шәһиридә уйғуршунаслиқ пәниниң муһим мәсилилири бойичә илмий конференция өткүзиду. Конференциядә уйғурларниң тарихи, этнографияси, тили, әдәбияти, сәньити, шундақла уйғур хәлқиниң бүгүнки ихтисадий, ижтимаий, мәдәний һаятиға аит мәсилиләр музакирә қилиниду.

Сизни мәзкүр конференциягә тәклип қилимиз вә қандақ мәсилә бойичә сөзгә чиқидиғанлиғиңизни I99I=жилниң 20-апрелиғичә бизгә хәвәр қилишиңизни сораймиз.

Келип кетиш билетиниң ғеми өзәңларға жүклиниду.

БИЗНИҢ АДРЕСИМИЗ: 480I00. Алма-Ата, ул.Пушкина III/II3,
Институт уйгуроведения АН КазССР.
Орг. комитет конференции.

Тип. изд-ва «Наука» КазССР. 1986 г. Зак. 1036. Т. 2000. А4

مەدەنىيەت مىنىستىرلىكى يولداش گاۋ جەنشىيالڭ قىلغان
سۆزلىگەن سۆزى.

4- نۆۋەتلىك «جۇڭخۇا ئاۋازى» مەخسۇس مۇقام تىما قىلىنغان مۇزىكا كۆرىكى 1986 - يىلى 12 - ئاينىڭ 9- كۈنى - بېيجىڭ مىللەتلەر سارىيى كۇلۇبىدا ئاخىرلاشتى.

بۇ كۆرەكتە شىنجاڭ سەنئەت تەتقىقات ئورنى ۋە شىنجاڭ - ناخشا - ئۇسسۇل ئۆمىكى بىلەن بىرلىشىپ ئويغۇرلارنىڭ چوڭ تىپچىلىق، كىلاسسىك دەستۇرى ناخشا - ئۇسسۇللۇق نەغمە چەببىيات - مۇقام» نى قويدى.

مەدەنىيەت مىنىستىرلىكىنىڭ مۇئاۋىن مىنىستىرى يولداش گاۋجەنشىيالڭ ئويۇننى كۆردى. ئويۇن ئاخىرلاشقاندىن كېيىن ئويۇنغا قاتناشقان بارلىق سەنئەتكار ۋە ھەرقايسى خىزمەت خادىملىرىنى قوبۇل قىلدى ۋە تۆۋەندىكىچە سۆز قىلدى:

ئاددىغىنە بىرنەچچە ئېغىز سۆز قىلىپ ئۆتەي. ئويۇنلارنى كۆردۇق. ئويۇن ئىنتايىن ياخشى بولدى، شۇنچە كۆپ ئويۇن كۆرگۈچىلەر كەتمەي، بوش ئورۇن قالماي ھەتتا كەينىدە ئۆرە تۇرۇپ ئويۇن كۆرگەنلەرمۇ بولدى. بولۇپمۇ بۇ يەرلەردە بۇنداق ئەھۋال ئاز ئۇچرايدۇ. سىلەرنىڭ بۈگۈن قويغان ئويۇنۇڭلار، سىلەرنىڭ بۇ قېتىم پايتەختكە كېلىپ ئويۇن قويۇشۇڭلار، پايتەخت سەھنىسىگە يېڭى بىر جانلىق كەيپىيات ئېلىپ كەلدى. سىلەرنىڭ ئويۇنلار بىزنىڭ شىنجاڭغا شان - شەرەپ كەلتۈردى. ئويۇنلارنى كۆرگەندىن كېيىن مەن شۇنى ھېس قىلدىمكى مۇقام ھەقىقەتەن بىزنىڭ مىللىتىمىزنىڭ بىباھا سەنئەت بايلىقى ئىكەن. بىزنىڭ مىللىتىمىزنىڭ مۇنداق ئېسىل بايلىقى بولغىنى بىر-

لەن چەكسىز ئىپتىخارلىق ھېس قىلىمىز.

مۇقامىنىڭ غەلىبىلىك ئوينىلىشىغا ئىنتايىن يۇقىرى باھا بېرىلدى. خۇددى يولداشلار ئېيتقاندەك ئويۇننىڭ بۇنداق غەلىبىلىك ئوينىلىپ چىقىشى سىلەرنىڭ ئىزدىنىشلىرىڭلار، رەتلىشىڭلارۋە ئونى يۇقىرى كۆتۈرۈپ ئويۇن قويۇش دەرىجىسىگىچە ئېلىپ بېرىشىڭلاردىن يۇقىرى قىممەتكە ئىگە بولدى. بۇنىڭدا ئىنتايىن ئەھمىيەتلىك تارىخى قىممەت ۋە ئەدەبىيلىك قىممىتى، ئىلمىيلىك قىممىتى، ۋە گۈزەللىك قىممىتى بار. ئۇ پەقەتلا يۇقىرى قىممەتكە ئىگە بولۇپ قالماستىن بەلكى بىزنىڭ مىللىتىمىزنىڭ ھازىرقى مىللى مۇزىكىسى، مىللى ئۇسسۇل سەنئىتىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن ئەڭ ياخشى تەجرىبىلەرنى تەمىنلەپ ئىنتايىن چوڭ قوبۇل قىلىش قىممەتكە ئىگە قىلدى.

بىزنىڭ مىللى مۇزىكىمىز، بىزنىڭ مىللى ئۇسسۇلىمىز پەقەت ئىزدەنسەكلا، يۇقىرى كۆتەرسەكلا كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ ئالقىشىغا ئېرىشىدۇ. چۈنكى بىزنىڭ مىللى سەنئىتىمىز بىزنىڭ مىللىتىمىزنىڭ تۇپرىقىغا يىلتىز تارتقان. بۇگۈن سىلەرنىڭ قويغان ئويۇنلىرىڭلار ئويۇن كۆرگۈچى ئاممىنى ئۆزىگە پۈتۈنلەي مەپتۇن قىلىۋالدى. سىلەرنىڭ ئويۇن كۆرگۈچىلەرنىڭ ياخشى كۆرۈشىگە ئېرىشكىنىڭلار ئۈچۈن ئۇلار ئارقا-ئارقىدىن ئالقىشلارنى ياڭراتتى. مانا بۇ سىلەرگە بولغان ئەڭ ياخشى باھا. شۇنىڭ ئۈچۈن بىز بىزنىڭ مىللى سەنئىتىمىزگە قارىتا تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئىزدىنىشلەرنى ئېلىپ بېرىشىمىز، يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ياخشى رەتلەپ چىقىشىمىز، تېخىمۇ يۇقىرى كۆتۈرۈشىمىزگە توغرا كېلىدۇ. بىزنىڭ مىللى مۇزىكىمىزگە، مىللى ئۇ-

سەۋەل سەنئىتىمىزگە، ئاسراش سىياسىتىنى، قوللاپ - قۇۋۋەتلەش -
سىياسىتىنى، تەرەققىي قىلدۇرۇش سىياسىتىنى قوللۇنىمىز. بۇ -
نىڭ بىلەن بىزنىڭ مىللىي سەنئىتىمىزنىڭ ئەسلى تارىخىغا ۋا -
رىسلىق قىلىشىمىز ھەم ھازىرقىسىنى قوبۇل قىلىشىمىز بۇنىڭ -
بىلەن بىزنىڭ مىللىي سەنئىتىمىزنى بەدىئىي سەنئەتنىڭ چوڭ -
ئېقىمىدا ئۈزلۈكسىز تەرەققىياتقا ئېرىشتۈرۈشىمىز لازىم.

يەنە مۇنداق دېيىشكىمۇ بولىدۇ؛ بىزنىڭ سەنئىتىمىز ئىسلاھ قى -
لىش جەريانىدا ئالغا ئىلگىرلىشى. ئېچىۋېتىش جەريانىدا تە -
رەققىي قىلىشى كېرەك.

شىنجاڭدىكى مىللەتلەر ئېقىل پاراسەتلىك مىللەت،
شىنجاڭدىكى مىللەتلەر، بىزنىڭ ئۇيغۇر مىللىتى ناخشا - ئۇسۇ -
لغا ئۇستا مىللەت. سىلەر قايتقاندىن كېيىن ئۇلارغا مېنىڭ -
سالامىمنى يەتكۈزۈپ قويۇشلارنى ئۈمىد قىلىمەن!

سىلەر ئىزدىنىش، رەتلەش، مىللەتنىڭ سەنئىتىنى يۇ -
قىرى كۆتۈرۈش جەھەتتە ئەڭ ياخشى نەمۇنە كۆرسىتىپ ياخشى
نەتىجىگە ئېرىشىڭلار.

مەن سىلەرنىڭ يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا يېڭى نەتىجىلەرنى
قولغا كەلتۈرۈشۈڭلارنى ئۈمىد قىلىمەن.

مەندىن كېيىنمۇ سىلەرنىڭ يېڭى نومۇرلىرىڭلارنى، ئەڭ يا -
خشى نومۇرلىرىڭلارنى كۆرۈشنى ئۈمىد قىلىمەن.

مەن سىلەرنىڭ ئويۇنلىرىڭلارنىڭ نەتىجىلىك بولۇشىغا يەنە
تىلەكداشلىق بىلدۈرىمەن. كەچلىكلەر خەيرلىك بول -
سۇن.

(شىنجاڭ سەنئەت تەتقىقات ئورنى 1986 - يىل ١٢ - ئاي -
سىنىڭ ٩- كۈنى لويىن دەيدىن رەتلەندى .)

بېيجىن گېگېمونچىلىرى ئىسلام ھىمايىچىلىرى نىقابىدا

خىتايدا ئۆزگىرىشلا ئىسلامغا نىسبەتەن جىددىي قىزىقىش پەيدا بولدى. چەت ئەللەرگە، بىرىنچى نۆۋەتتە، مۇسۇلمان ئەللىرىگە قارىتىلغان تەرغىبات ئەسەرلىرىدە، رادىو پروگراممىلىرىدا ئۇيغۇرلار، قازاقلار، ئۆزبەكلەر، قىرغىزلار، تاجىكلار قاتارلىق خىتايدا «ئىسلامغا ئېتىقاد قىلىدىغان خەلقلەرنىڭ بەختلىك ھاياتى» توغرىلىق ماتېرىياللار ھەددى-ھېسابسىز بولۇپ كەتتى. راست، بۇنىڭدىن بىر نەچچە يىل ئىلگىرىكى ۋاقەلەر—«مەدەنىيەت ئىنقىلابى» دەۋرىدە ئىسلامنىڭ مۇقەددەس جايلىرىنى ئاياغ-ئاستى قىلىش، خۇڭۋېيبىڭلارنىڭ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى، خېبېي، خېنان، يۈننەن، چىڭخەي ئۆلكىلىرى ئوخشاش مۇسۇلمانلار ياشايدىغان رايونلاردا مۇسۇلمانلارنى ۋەھشىلەرچە جازالىغانلىقى توغرىلىق ئۆزلا ئەسلىتىلدى.

لېكىن بۇ مەيدە-چۈيدە ئېتىراپ قىلىنىشلار خىتايدىكى مۇسۇلمان خەلقلىرىنىڭ «جەننەتتىكى تۇرمۇشى» توغرىلىق يېزىلغان غۇلاچ-غۇلاچ ماتېرىياللار ئىچىدە كۆمۈلۈپ قالىدۇ. بۇ خەلقلەرنىڭ يىراق ئۆتمۈشتە خىتايلار بىلەن بولغان «دوستلۇق» ئالاقىلىرى توغرىلىق خاتىرىلەرمۇ ئاز ئەمەس. بۇ گەپچە، گويا مۇسۇلمانلارنىڭ پاراۋانلىقى توغرىلىق پەقەت بېيجىن رەھبەرلىرىلا سەگەك بولۇۋاتقىدەكمىش. بېيجىن رەھبەرلىرى ھەر قانداق پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتىدە ياشاۋاتقان 13 مىليون مۇسۇلمانلارغا نىسبەتەن ۋە ئومۇمەن پۈتكۈل مۇسۇلمان دۇنياسىغا نىسبەتەن ئۆزلىرىنىڭ «مېھىر-مۇھەببىتىنى» نامايىش قىلىشقا ئالدىرايدۇ. ئۇلارنىڭ ھەممىسى قۇرۇق داۋراڭدىن باشقا ھېچ نېمە ئەمەس. دەرھەقىقەت، ماۋزېدۇڭ ۋارىسلىرى مىللىي ۋە دىنىي مەسىلىلەردە كۆپەرەك ئېھتىياتلىق سەياسەت يۈرگۈزۈشكە باشلىدى. لېكىن، ئەمەلىيەتتە، ئۇلارنىڭ خىتايدىكى خەنزۇ بولمىغان خەلقلەرگە نىسبەتەن شوۋىنىستىك، ئاسسىمىلياتورلۇق سەياسىتى ئۆزگەرمىدى.

مەلۇمكى، خىتاي رەھبەرلىرى، بىرىنچى نۆۋەتتە، مىللەتلەرنىڭ ئۆز تەقدىرىنى ئۆزى بەلگىلەش ھوقۇقىنى كۆزدە تۇتىدىغان مىللىي مەسىلىنى ماركسچە-لېنىنچە ھەل قىلىشتىن ئاللىقاچان چەتلىشىپ كەتتى. بېيجىن بۇ ھوقۇقتىن خەنزۇ ئەمەس خەلقلەرنى، شۇ جۈملىدىن مۇسۇلمانلارنى مەھرۇم قىلدى. يېقىندا «خۇڭچى» ژورنىلىنىڭ سەھىپىلىرىدە جۇئېنلەينىڭ 1957-يىلى سۆزلىگەن سۆزى بېسىلدى. ئۇنىڭدا مىللەتلەرنىڭ ئۆز تەقدىرىنى ئۆزى بەلگىلەش ھوقۇقى مەملىكەتنىڭ «تارىخىي شارائىتلىرىغا ماس كەلمەيدۇ»، دەپ ئېلان قىلىنغان. خەنزۇ ئەمەس خەلقلەر ئۈچۈن مەمۇرىي ئاپتونوم رايونلىرىنىڭ تۈزۈلۈشى ئەمەلىيەتتە ساختا نەرسە بولۇپ چىقتى، چۈنكى ئۇ يەرلەردە ئىلگىرىكىدەكلا كادىر خادىملار—خىتايلار ۋەزىيەت ئىگىلىرى بولۇپ قالدى.

بۇنى شىنجاڭ مىسالىدىلا كۆرۈش مۇمكىن. بۇ يەردە ئۇيغۇرلار تېخى يېقىندىلا ئۆزىنىڭ كۆپ مىللەتلىك ئاھالىسىنىڭ بېسىم كۆپچىلىكىنى تەشكىل قىلاتتى. 70-يىللارنىڭ بېشىدا شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنى زىيارەت قىلغان ئامېرىكىلىق خىتايشۇناس ئالىم ئوۋۇئېن لاتتىمور، ئۇ يەردە 1973-يىلى 1949-يىلى بىلەن سېلىشتۇرغاندا ئۇيغۇر ئاھالىسىنىڭ پروتسېنتى 80دىن 50گىچە چۈشكەن بولسا، بۇ دەۋر ئىچىدە خەنزۇلار سانى 200 مىڭدىن 2 مىليون 800 مىڭ ئادەمگە ئۆسكەن، دەپ كۆرسەتتى. يېقىندا ئانگلىيەنىڭ «فايننېنشل تايمس» گېزىتى بېيجىن ئۆزىنىڭ غەربىي شىمالىي ئۆلكىسىنىڭ ئاھالىسىنى 100 مىليون ئادەمگە يەتكۈزۈشنى پىلانلىماقتا، دەپ ئەكتىلىدى. بۇ بولسا يۈز يىللاپ بىر خەلق بولغان ئۇيغۇرلار ئۆز يېرىدە ئېنىقى ئاز سانلىق مىللەتكە ئايلىنىش خەۋپى ئاستىدا تۇرغانلىقىدىن دالالەت بېرىدۇ.

خىتايدا خەنزۇ ئەمەس خەلقلەرنى زورلۇق بىلەن ئاسسىمىلياتسىيە قىلىش جەريانى سۈرئەتلىك كېتىپ بارىدۇ. ماۋچىلار ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت تەرەققىياتىنىڭ رىۋاجلىنىشىغا ھەر خىل توسقۇنلۇقلارنى قىلىپ، ئۇلارنى مىللىي تارىخىدىن ۋە ئالاھىدىلىكلىرىدىن مەھرۇم قىلىشقا ئۇرۇنماقتا. فرانس-پرېسس ئاگېنتلىقىنىڭ خىتايدا بولغان مۇخبىرى ئېلىزابېت چاننىڭ سۆزلىرى بويىچە، خىتاينىڭ ھاكىمىيەت ئورۇنلىرى مەملىكەتتىكى مۇسۇلمانلارنىڭ سانىنى ئاز قىلىپ كۆرسىتىشنى مەخسەتكە مۇۋاپىق كۆرىدۇ. ۋاھالەنكى، خىتايدا تېخى يېقىندىلا 20—30 مىليون مۇسۇلمان بار ئىدى.

«بىر پۈتۈن خەنزۇ مىللىتى» دېگەن، پەنگە زىت، بىمەنا كونتسېپتسىيەنى تەرغىبات قىلىش، بېيجىن رەھبەرلىرىنىڭ خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتىدىكى خەنزۇ ئەمەس خەلقلەرگە، جۈملىدىن بۇ ئەلدىكى مۇسۇلمان خەلقلىرىگە نىسبەتەن چوڭ دۆلەتچىلىك شوۋىنىستىك پوزىتسىيەدىن يانمىغانلىقىنىڭ ئەڭ ئىشەنچلىك ئىسپاتى بولۇپ قالدى. «بۇنىڭدىن 2000 يىل ئاۋال بىر پۈتۈن كۆپ مىللەتلىك فېئودال دۆلەتنىڭ قۇرۇلۇشىدىن كېيىن» دەپ ئەكتىلەنگەن ئىدى يېقىندا خىتاينىڭ «گۇاڭمىن ژىباۋ» گېزىتىنىڭ سەھىپىلىرىدە، «خىتاي ھەممە ۋاقىت دۇنيادا كۆپ مىللەتلىك بىر پۈتۈن دۆلەت سۈپىتىدە ياشاپ كەلگەن ئىدى ... مانجۇرلار، موڭغۇللار، ئۇيغۇرلار، تىبەتلىكلەر، مياۋ، ياۋ، جۇڭجالار ۋە كۆپلىگەن باشقا خەلقلەر خۇددى خىتايلارغا ئوخشاش، چىن ئىمپېرىيەسى قۇرۇلغانغا قەدەر خەنزۇ مىللىتى تەركىبىگە كىرگەن، ئۇلار ياشىغان يەرلەر بولسا، ئەزەلدىن خىتاينىڭ تەركىبىي قىسمى بولغان.» بېيجىن تەرغىباتى چانكەيشى شوۋىنىستلىرىنىڭ كەينىدىن خىتايدىكى بارلىق خەنزۇ ئەمەس خەلقلەر—«بىر پۈتۈن خەنزۇ مىللىتىنىڭ شاخلىرى»، دەپ تىنىماستىن تەكرارلىماقتا. ئەمەلىيەتتە مۇنداق سەياسەت مەزكۇر خەلقلەرنىڭ تىلىغا، دىنىغا ۋە ئۆرپ-ئادەتلىرىگە ھۆرمەتسىز مۇئامىلىدە بولۇشتا نامايەن بولماقتا. گوڭكوڭدا چىقىدىغان «ئېيشاۋىك» ژورنىلىنىڭ يېزىشىغا قارىغاندا، 1975-يىلى يۈننەن ئۆلكىسىدە تۇڭگانلار دىنىي ئۆرپ-ئادەتلىرىنىڭ مەنئىي قىلىنىشىغا قارشى چىققانلىقى ئۈچۈن ھاكىمىيەت ئورۇنلىرى تەرىپىدىن رەھىمسىز جازالانغان: يۈزلىگەن مۇسۇلمانلار ئۆلتۈرۈلگەن.

جۇڭنەنخەينىڭ ئىلگىرىكى ساھىبلىرى مۇسۇلمانلارغا نىسبەتەن پەقەتلا بىر سەياسەتنى—«قاتتىق قانۇن ۋە رەھىمسىزلىكنى» قوبۇل قىلىش مۇمكىن، دەپ ھېسابلىغان ئىدى. «پەقەت شۇنداق قىلغاندىلا، دەپ ئەكتىلىنىدۇ بىر خىتاي مەنبەسىدە، ئۇلار (مۇسۇلمان خەلقلىرى) خۇددى قول ھايۋانلىرىدەك ياكى ئېتائەتلىك ۋەھشىلەردەك يېنىك باشقۇرۇلۇشى مۇمكىن.»

مۇنداق چوڭ خەنزۇچىلىق ھەرىكەتلەر ھازىرقى زامان خىتاي تارىخچىلىرىنىڭ ئەمگەكلىرىدە مانا مەن، دەپ چىقىپلا تۇرىدۇ. بۇ خۇسۇستا شىنجاڭ تارىخىنى يورۇتۇش گۇۋالىق قىلىدۇ. شىنجاڭدا ئىسلام مەدەنىيىتى ئۇيغۇر ۋە باشقا مۇسۇلمان خەلقلىرىنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋىي ھاياتىنىڭ شەكىللىنىشىگە ئىنتايىن چوڭ تەسىر يەتكۈزگەن. 1978-يىلى بېيجىندا بېسىلغان ماي يۈن ۋە ۋاڭ بىڭخۇانىڭ «شىنجاڭنىڭ تارىخىي ۋە مەدەنىي يادىكارلىقلىرى» ناملىق كىتابىدا ئىسلام تامامەن ئېغىزغا ئېلىنمايدۇ.

ھازىرقى زامان خەنزۇ تارىخچىلىرى ئۇچۇن شىنجاڭدىكى تۈپ ئاساسىي خەلقنىڭ تارىخىنى قوپال بۇرمىلاش، مانجۇر-خىتاي باسقۇنچىلىرىنىڭ سەياسىتىنى ئىدېئاللاشتۇرۇش ۋە ئىسلامغا ئېتىقاد قىلىدىغان خەلقلەرنىڭ چىنلارغا قارشى ئېلىپ بارغان ئازادلىق كۈرەشلىرىنى ھەرتەرەپلىمە قارىلاشقا ئىنتىلىش خاراكتېرلىقتۇر. بۇنىڭدا بەزى بىر تارىخچىلار ماۋچى باشلىقلارنىڭ چوڭ دۆلەتچىلىك شوۋىنىستىك يولىغا ئەمەل قىلىپ، ھەتتا ئۆزلىرىنىڭ ئىلگىرىكى باھالىرىغا زىت پىكىرلەرنى قىلماقتا.

ئاتاقلىق خىتاي تارىخچىسى لىيۇ چۈيېنيۈي ئۆزىنىڭ «خەنزۇ خەلقلىرىنىڭ قىسقىچە تارىخى» دېگەن كىتابىدا، 18-ئەسىردە مەركىزىي ئازىيەدە باشلانغان مانجۇر-خىتاي ئىستىلاسىنىڭ مۇسۇلمان ئاھالىسى ئۈچۈن بولغان ئاقىۋەتلىرىنى ئومۇمىي رەۋىشتە قاراپ، «بۇ يەردە چىن ئىمپېرىيەسى ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئورنىتىلىشى بىلەن تۈپ ئاساسىي خەلقلەر ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىي جەھەتتىن ناھايىتى ئارقىدا قالدۇرۇلدى»، دەپ ئېتىراپ قىلغان ئىدى.

رەھىمسىز مىللىي زۇلۇم ۋە باسقۇنچىلارنىڭ باش-باشتاقلىقى مۇسۇلمان خەلقلىرى ئوتتۇرىسىدىكى دايىمىي غۇلغۇلىلارنىڭ سەۋەبى بولاتتى. «شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ ئاھالىسى، دەپ ئەكتىلگەن ئىدى ئۆز ۋاقتىدا خىتاينىڭ يەنە بىر ئاتاقلىق تارىخچىسى فان ۋېنلەن، ئۇيغۇرلار، تۇڭگانلار ۋە باشقا خەلقلەر چىن ئىمپېرىيەسىنىڭ زۇلۇمى ئاستىدا بولۇپ، جۈملىدىن ئۇلار ئىچكى خىتايدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرگە قارىغاندا كۆپ ئازاپ چەككەنتى.»

ھازىرقى ۋاقىتتا بولسا، خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتىدىكى بەزى بىر تارىخچىلار مانجۇر-خىتاي فېئودالىرىنىڭ مەركىزىي ئازىيەدىكى باسقۇنچىلىق ھەرىكەتلىرى گويا بۇ يەردىكى خەلقلەرگە تىنچلىق ۋە پاراۋانلىق ئېلىپ كەلدى، دەپ كۆرسىتىشكە ئۇرۇنماقتا.

«بىرلىك ۋە خاتىرجەملىك تىكلەنگەندىن كېيىن»، دەپ بىلدۈرىدۇ، مەسىلەن، ماي يۈڭ ۋە ۋاڭ بىڭخۇا جۇڭغارىيە ۋە شەرقىي تۈركىستاننىڭ زورلۇق بىلەن چىن ئىمپېرىيەسىنىڭ تەركىبىگە كىرگۈزۈلۈشى مۇناسىۋىتى بىلەن، «شىنجاڭنىڭ بارلىق مىللەتلىرىنىڭ ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىي ھاياتى مەلۇم دەرىجىدە تەرەققىي تاپتى...»

بېيجىندىكى «ئىسلام ھىمايىچىلىرى» خىتاينىڭ مۇسۇلمان خەلقلىرىنىڭ خاتىرىسىدىن ئۇلارنىڭ ئازادلىق كۈرەشلىرى بىلەن باغلىق بولغان نەرسىلەرنى تامامەن چىقىرىپ تاشلاشقا ئۇرۇنماقتا. ئۇلار ئۇيغۇرلار، تۇڭگانلار ۋە شىنجاڭدىكى باشقا خەنزۇ ئەمەس خەلقلەرنىڭ 1864—1878-يىللاردىكى چىن ئىمپېرىيەسىگە قارشى قۇدرەتلىك قوزغىلىڭىنىڭ ئۇنتۇلۇپ كېتىلىشىنى خالىماقتا. مەزكۇر قوزغىلاڭ غەربىي-شىمالىي خىتايدىكى مانجۇر-خىتاي مۇستەملىكە ھۆكۈمرانلىقىنىڭ پۈتكۈل سىستېمىسىنى زىلزىلىگە كەلتۈرگەن ئىدى.

مىللىي-ئازادلىق كۈرىشىنى بوغۇپ تاشلاش مەخسىتىدە چىن ھۆكۈمىتى قوزغىلاڭچىلارغا قارشى گېنېرال زوزۇڭتاڭنىڭ جازالىغۇچى چوڭ ئارمىيەسىنى ئەۋەتتى. ئۇنىڭ يازغان مېمۇئارلىرىدا مانجۇر-خىتاي ئەسكەرلىرىنىڭ ئاۋال شەنشى ۋە گەنسۇ ئۆلكىلىرىدىكى تۇڭگانلارنى، ئاندىن شىنجاڭدىكى مۇسۇلمان ئاھالىسىنى ۋەھشىلەرچە جازالاشلىرىنى تەسۋىرلەيدۇ. بىر خىتاي تارىخچىسىنىڭ گۇۋالىق قىلىشىغا قارىغاندا، زوزۇڭتاڭ «رەھىمسىز ئۆلتۈرۈشلەرسىز مۇسۇلمانلارنى تىنجىتىش مۇمكىن ئەمەس»، دەپ بىلدۈرگەن. تېخى يېقىندىلا لۇي چىڭيۈي زوزۇڭتاڭ ئارمىيەسىنىڭ ۋەھشىلىكلىرى توغرىلىق مۇنداق دەپ يازغان ئىدى: «بارلىق بىنالارغا ئوت قويۇلدى، مال-سۇرۇلار ۋە مال-مۈلۈك تالان-تاراج قىلىندى، ئاھالە بولسا جىنسى ۋە يېشىغا قارىماستىن ئۆلتۈرۈلدى. ھەممىلا جايلاردا مۈردىلار ياتاتتى ۋە قان دەريادەك ئاقاتتى...» مانجۇر-خىتاي ئەسكەرلىرىنىڭ شىنجاڭدىكى ئىككى يىل داۋامىدا ئېلىپ بارغان جازالاش ئوپېراتسىيەلىرىدە چىن ئەمەلدارلىرى ئوچۇقتىن-ئوچۇق 100 مىڭدىن ئوشۇق ئادەمنىڭ سويۇپ تاشلانغانلىقىدىن ماختىناتتى.

ھازىرقى ۋاقىتتا خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتىدە بۇلار توغرىلىق ئېغىز ئېچىشنى خالىمايدۇ. ئۇيغۇر-تۇڭگان قوزغىلىڭىنى تارمار قىلىش بىلەن باغلىق بولغان قانلىق ۋاقەلەر، ھازىرقى زامان خىتاي تارىخچىلىرى تەرىپىدىن شىنجاڭنى «ئازات قىلىش» سۈپىتىدە ۋە ئۇنىڭ خەلقىنىڭ چىن ئىمپېرىيەسى تەركىبىگە بەختلىك قايتا قوشۇلۇشى سۈپىتىدە بايان قىلىنماقتا. يېقىندا «گۇاڭمىن ژىباۋ» گېزىتىنىڭ سەھىپىلىرىدە «زوزۇڭتاڭنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىكى توغرىلىق» دېگەن نام بىلەن ئېلان قىلىنغان دۇڭ جىڭگۇ دېگەن بىرسىنىڭ چوڭ ماقالىسىدا خىتاي مۇسۇلمانلىرىنىڭ بۇ جاللاتنى تولۇق ئاقلاپ چىقىشقا ئۇرۇنۇش قىلىندۇ.

گەرچە، خىتايدىكى ۋە ھەممىدىن ئاۋال شىنجاڭدىكى مۇسۇلمان خەلقلەر ئۆزلىرىنىڭ ھوقۇقلىرىنى ھىمايە قىلىش ئۈچۈن خىتاي مىلىتارىستلىرى ۋە گومىنداڭچىلارنىڭ كەمسىتىش سەياسىتىگە قارشى بىر نەچچە قېتىم كۈرەشكە كۆتۈرۈلگەن بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ ئەھۋالى ھەر ۋاقىت ئېغىر بولۇپ كەلدى. لېكىن ئازادلىق ھەرىكىتىنىڭ ئەنئەنىلىرى داۋام ياشايدۇ. ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ مىللىي دۆلىتى—ئۇيغۇرستاننى تىكلەش شۇئارى ئاستىدا 1931—1935-يىللىرى، ئاندىن 1944—1945-يىللىرى كۈرەشكە كۆتۈرۈلدى. 1949-يىلى خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن ئۇيغۇرستاننى قۇرۇش توغرىلىق ھەرىكەتلەر ماۋزېدۇڭ ۋە ئۇنىڭ مەسلەكداشلىرى تەرىپىدىن ئەڭ ئېغىر جىنايەت، دەپ ھېسابلاندى. بۇنىڭ ئۈچۈن مىڭلىغان مۇسۇلمانلار ئۆز ھاياتىنى قۇربانلىققا بەردى.

ئاخىرقى يىللاردىمۇ شىنجاڭدا خاتىرجەملىك ھۆكۈم سۈرىۋاتقىنى يوق. غەربىي مەتبۇئاتنىڭ خەۋەرلىرىگە قارىغاندا، 1978-يىلى فېۋرالدا شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ ئاۋات، ئاقسۇ، كەلپىن ۋە ئۇچتۇرپان ناھىيەلىرىدە مۇسۇلمانلارنىڭ چوڭ-چوڭ غۇلغۇلىلىرى سادىر بولغان. ئۇلارنىڭ تەپسىلاتلىرى مەتبۇئاتتا پەيدا بولمىدى. لېكىن ئوچۇق ئاكتىپ نارازىلىققا يەرلىك ئاھالە تۇرمۇشىنىڭ ياخشىلىقىدىن بەل باغلىغان بولسا كېرەك.

خىتايدىكى «ئىسلامغا ئېتىقاد قىلىدىغان خەلقلەرنىڭ بەختلىك ھاياتى» دېگەن خۇنۇك گەپ-سېپتىسلار كىمگە لازىم بولۇپ قالدى؟ ئۇلار كىمگە قارىتىلغان؟ ھاكىمىيەت ئورۇنلىرى خىتايدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئەھۋالىنى بېيجىن ئۈچۈن پايدىلىق بولغان ھالدا كۆرسىتىشكە ئۇرۇنماقتا. لېكىن مۇسۇلمان خەلقلىرىگە نىسبەتەن تۇيۇقسىز ئويغانغان «مۇھەببەتنىڭ» ئاساسىي سەۋەبى باشقىدۇر. بېيجىن ستراتېگلىرى يېقىن ۋە ئوتتۇرا شەرق تەرەپكە قاراشقا، نېفتقا باي بولغان مۇسۇلمان مەملىكەتلىرىگە ئاچقۇچ تېپىشقا ئۇرۇنماقتا. مانا شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار «ئىسلام ھىمايىچىلىرى» نىقابىغا كىرمەكتە.

(«يېڭى زامان» ژورنىلىنىڭ بۇ يىل 28-سانىدىن ئېلىندى.)

کاشغر قصیده سی

۲۰ - ۵ - ۱۴۰۲ھ   ۱۵-۳-۱۹۸۲م الطائف

یورتوم ایدی - خوجام - مېنینگ قشقر ولایتی
بیلماسمو هرکیشی اگر محمود کاشغری -
"قشقر" دیگاندا کورونور - کوزگا - منارەلر
جنت سوئی کبی ایدی آقغان اریق لری،
دریا لرینی سولری آلتون بیلان آقار
ملکتب نی کورگان ینچه باردور مهندسی
هرخیل هنرنینگ اوستاسی باردور، قدیم دن
تاشنی یاغاچنی نقش ایتار گویا خمیر دیک
جان سزغه جان بیرالماگای انداغ هنر بیله
یالاق لریدا جاروانینگ انواعی دور تولا
یونگ ایپک دین ایشلاگان مال متاع لر
کاتب لرینی یازغانیی روحی غذا دیساک
شاعرلرینی باشیدا یوسف دیگان کیشی
یازغانلرینی علم ایله قویمیش اساسینی
اوز تیلیده کوملادی مگر ابجار شعرده
کورگان کیشینی تارتادور معناسیگا کتاب،
یر - سو لرینی کینگ لیقی اوستیگا قانچه کان
پیترول آقار جبالی دین، مس نینگ حسابی یوق
ایگاکچی بولساهم - ایلی - مهمانی دوست توتار
یر هم ایلینی بای کوروب دشمن نینگ آچ کوزی
دشمن تالادی - بولان قیلیب ایل بولدی کمبغل
علم هنرنی یر بیله یکسان قیلیب یاتمی
یوللر توسولدی یوکسالیش ساری غه بارغالی
مهجوری نینگ دلیغه بو حسرت تولوب تاشیب

ترکی تیلیدا باراید ور تاریخی خدمتی
دیب. آلسا آغزنگه بولگورشیرین فصاحتی
مسجدلری دا قیلغانم باردور عبادتی
جنت تونسی دا کورونور باغلرنی هیئاتی
اونگگای بو سو بیلان انینگ هرخیل زراعتی
الحال نچه تودار انینگ سالغان عماری
صنعت دا بار بولرنینگ عجائب مهارتی
یاغ برلەسر او نقشی نینگ آرتوقچه زینتی
اما، انینگ غه یارغوچه باردور صناعتی
محصولیدین ساناقلانور بو ایل نی ثروتی
بولمیش ایپک یولی بیلان کورگام تجارتی
اوزیره، انینگ معانی دین چیزگان عبارتی
کورساتدی او، قوتاتقو بیلیگله بلاغتی
کوچ تاپتی بو بیله انینگ قیلغان روایتی
محذوف مثمن متقارب قیافتی
دنیاغه تارقادی انینگ بو یولدا شهرتی
آلتون، کوموش، تمور، کومور بیرملدور عادتی
تاغلری یاقوت ایلامیش تنگریمنی خلقتی
یاقلان سوئوب هو بولسا قیلور بر ضیافتی
لشکر سیلاغ کیلیب انی باستی فلاکتی
باسقونچی ایلگیدین یتیب ایل نینگ هلاکتی
آثار لرغه هم انینگ یتیدی کثافتی
ظلم ستم دا یانچیلیب قویتی قیاعتی
سونگدی عزیزلرغه چیکیلغان ندامتی

٢٧٠٤٠١٩٨٤ تاريخنده ترجمان گازيته سنده دوكتور عبدالله عمر حضرتلرينك استانبول زيارتى ايله علاقه‌ليق چققان خبر و ترجمه‌سى.

Dünya İslâm Birliği heyeti İstanbul'da

Türkiye'yi ziyaret etmekte olan Dünya İslâm Birliği Genel Sekreteri Dr. Abdullah Ömer Nasif ile beraberindeki 5 kişilik heyet dün İstanbul ve çevresinde incelemelerde bulundular.

Diyanet İşleri Başkanlığı Dinî Hizmetler Daire Başkanı Halit Güler refakatinde dün sabah uçakla Ankara'dan İstanbul'a gelen İslâm Birliği Genel Sekreteri Dr. Nasif, Yeşilköy Havalimanı Şeref Salonu'nda Dünya İslâm Birliği kurucu üyesi ve Doğu Türkistan hükûmeti eski genel sekreteri İsa Yusuf Alptekin, kurucu üye Prof. Salih Özcan, İslâm Kültür Tarih ve Sanat Araştırma Merkezi yöneticileri, İstanbul Müftü Yardımcısı Salih Güneş ve kalabalık bir Doğu Türkistanlı grubunca karşılandı.

Dünya İslâm Birliği Genel Sekreteri Dr. Abdullah Ömer Nasif (solda) ve Şeyh Savvad, Yeşilköy Havalimanı Şeref Salonu'nda birliğin kurucu üyesi Doğu Türkistan hükûmeti eski genel sekreteri İsa Yusuf Alptekin ile bir süre sohbet ettiler.
(Foto:Haluk SOSYAL)

دنيا اسلام بيرليگى هيئتى استانبول دا

تركيه نى زيارت قلماقتا بولغان دنيا اسلام بيرليگى عمومى كاتبى دوكتور عبدالله عمر نصيف بيله‌ن براريندەكى هيئت تونوگون استانبول دا تدقيق لرده بولونديلر.

ديانت ايشلرى باشقانليگى دينى خدمتلر دائره‌سى رئيسى خالد گوله‌ر رفاقتنده تونوگون صحر طياره بيله‌ن انقره دين استانبولغا كلگه‌ن اسلام بيرليگى عمومى كاتبى دوكتور نصيف يشل‌كوى هوا ميدنى شرف صالونندا دنيا اسلام بيرليگى مجليس تاسيس اعضاسى و شرقى تركستان حكومتى سابق عمومى كاتبى عيسى يوسف آلپتكين ، مجليس تاسيس اعضاسى بروفيسر صالح اوزجان، اسلام كلتور تاريخ و صنعت و تحقيق مركزى اداره‌چيلرى استانبول مفتى سى صالح گونش و قالابالق بير شرقى تركستان‌ليق گوروب طرفندين قارشى آلينديلر.

ئامېرىكا قوشما شتاتلىرى جۇمھۇرىيىتىنىڭ
رەئىسى جېيم كارتېر جانابلىرىغا .

ھۆرمەتلىك رەئىس .

مەن سىز جانابى رەئىسنىڭ نامىغا يېزىۋاتقان بۇ خېتىمنى ئامېرىكا مەتبۇئاتىنىڭ ئانىسى ۋە ئامېرىكا خەلقى بىلەن ھۆكۈمىتى ئوتتۇرىسىدا يۈز يىللىقتىن بېرى كۈچلۈك بولۇپ كېلىۋاتقان ئاجايىپ ئىنسانپەرۋەرلىك ئىدىيىلىرىڭىز، ئۇلۇغ ئىشەنچىڭىز بويىچە، سەمىمىيىتى ئارقىلىق ئېلان قىلىشقا لايىق كۆردۈم . سەۋەبى سىز دۇنيانىڭ بىر دىمغا رەئىسلىك قىلىۋاتقان شۇ كۈنلەردە ئالەمنىڭ بۇ يېرىدە - مېنىڭ ئۇيغۇر مىللىتىم يېشىدا ئۇچراۋاتقان ئېچىنىشلىق ئېغىر ھالىي پاجىئەلىرىنى سىزنىڭ ئاڭلىشىڭىز، بىلەن بىرگە ئارقا ئادالەتسىزلىككە ئامېرىكا خەلقىنىڭ تەلەپ قىلىپ باقسۇن دېگەن ئۈمىد بىلەن بۇ قارارغا كەلدىم . ئەگەر ئۇ قوشۇلغۇن بويىچە كېيىن مېنىڭ بۇ خېتىم ئېيتقىنى ئىچىدىن شۇ توغۇلۇپ خېتىمنى ئېلان قىلسا ئالەمچە مىننەتدار بولار ئىدىم .

جانابى رەئىس !

شۇ چاغدا مەن سىزگە بۇ خېتىمنى ئۇزارلىق ئىككى يىلدىن مانا ئۈچ يىلدىن بېرى غۇلجىدا رەھىم ئاتاپ كېلىۋاتقان نەسلى ئاسىيالىق 12 مىليون ئۇيغۇر مىللىتىم نامىدىن يېزىۋاتىمەن ، ئېھتىمال سىز تېخى مېنىڭ بۇ مىللىتىم توغرىسىدا ھېچ نەرسە ئاڭلىمىغان بولۇشىڭىز . لېكىن سىزنىڭ ئامېرىكىلىقلىرىڭىز بىز توغرۇلۇق خېلە نەرسىلەرنى بىلىدۇ . ئۇلار بۇ مەملىكەتلەرنى ئۆزلىرىنىڭ جىقتىن ماتېماتىكا ئالىي پروفېسسورلىرى . س . كىشىنىڭ ئۇيغۇر تىللىرى ھەققىدىكى [illegible] بىلەن [illegible] جانابلىرى [illegible] لىسانلىرىنىڭ ئەسەرلىرى ئارقىلىق بىلىدۇ ، مىننەتدارلىقى [illegible]

ئامېرىكىدا، ئېۋىنا ئىلنوئىس بىز ئوخشۇلۇق بەزى مەلۇماتلار-
شۇ كۈنلەردىمۇ بىز يېتىپ كەلمەكتە.

مەن دانا شۇ ئۇيغۇر مىللىتىمىزنىڭ بۈگۈنكى تەغدىرى توغرىسىدا
پاراڭما قىلىمەن، «مىللىي تەغدىر» دېگەن سۆزنىڭ كۆز ئالدىمىزغا
كەلتۈرگەن بويىچە ئوتتۇرىغا چۈشۈپ كېلىۋاتقان ئاسىيا ئېقىمىدىكى
بىلەن ئاغرىكىسلىكى بەزى خەلقلەرنىڭ مىللىي تەغدىرى توغ-
رىسىدىكى مەسىلىلەرگە قىزىقىشى موھىمدۇر. راس، بۈگۈنكى
دۇنيادىكى بىر قاتار خەلقلەرنىڭ مىللىي تەغدىرى خۇددى شۇنداق
مەسىلىلەر تۈپەيلى ئادىل ھەل بولمايۋاتىدۇ. يا، مىللىي
مىللىتىمىزنىڭ تەغدىرى ھەرگىزمۇ بۈگۈنكى دۇنيادىكى خەلق-
لەرنىڭ تەغدىرىگە ئوخشىمايدۇ، چۈنكى بۈگۈنكى دۇنيادىكى
ئۇ قەلەر خۇددى يانار تاغلاردىن تېشىلىپ چىقىۋاتقان لاۋۇ-
لاردەك ئۆز ئىستىغى، قىزغىنلىقى ۋە ھېسسىياتى بىلەن كىشىلەرنى
جەلپ قىلىۋاتىدۇ. مىللىتىمىزنىڭ تەغدىرى خۇددى
تاغدىن يېتىپ ئۆلۈپ لاۋىلىرى ئىشقا چىقالماي قېلىپ توڭغان
تاغلاردەك پۈتۈن ھەسرىتىنى ئىچىگە يۇتۇپ، ئىچىدىن كۆيۈپ
كەلمەكتە. بولمىسا بىزنىڭ قوۋرىلىرىمىز ئىچىمىزدىكى ئوتتىكەن
بىر ئەسىر ئىچىدە توختىماي بۇرۇقسىپ تېشىلىپ، ئۇرۇشنىڭ تىتىق
لاۋىلىرى بىلەن يات دۈشمەنلەرنى كۆيدۈرۈپ كەلگەن بولسا،
شۇ ئەسىرىمىزنىڭ 30 ۋە 40 - يىللىرىدا بولۇپ يەنە ئىككى
قېتىم پارتىلىدى. بۇ كەينى پارتلاش رەھزىلىرىمۇ ئېغىزىمىزنىڭ
ئىچىگە قاتتىق ياشلارغا داۋام قىلماقتا.

— ئۇ سىزنىڭ يانار تاغلىق ئۆزىڭىزنىڭ داغىلىق بولۇپ ئىشقا
تەكلىپ قىلىۋاتقان دۈشمەنلەرگە كىم؟ — دەپ سورىشىڭىز
تەبىئىي ئەلۋەتتە. سىز يېقىندا ئىنسان ھوقۇقى توغرىسىدىكى سۆز-
لىگەن بىر سۆزۈڭىزدە: «ئامېرىكا خەلقى ئىنسان ھوقۇقى
مەسىلىسى توغرىسىدىكى ئۆزىنىڭ پۈتۈن دۇنيادىكى بويىچە ئوخشاشلىقى كۆرۈش

ئۆزگىرىپ كېلىۋاتىدۇ، دەپ تونۇپ، ماسىيە تەڭرىنى ئېتىقاد
قىلىدىكەن. بىزنىڭ دۆلىتىمىزدە ئېتىقاد ئەنە شۇ جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ
ئانا مەدەنىيىتى 5000 يىلدىن بۇيان ئەنە ئەدەبىياتى كۆپلىگەن
ئەجدادلار، مىللەتلەرنى يېتىشتۈرۈپ، ئۇلارنى بىر مەركەزگە يىغىپ ياۋروپا
خەلقى پېشقەدەم ئايەت، پا غەربلەر كىتابلىرى قاشىرىمىزنى زادىنمۇ
قىلىشمىغان ئۇرۇشلار بىلەن تۇختىماي قانلىق ئېلىشىپ كېلىۋاتقان
ئاسىيادىكى ھازىرقى خىتاي قاشىرىمىز، ئامېرىكا مەنبەلىرى
ئاتالمىش تۇختىماي قاشىرىمىزنىڭ باشلىقى جاللاد ماۋزېدۇڭنىڭ
تۈزۈمى قاشىستىك كىتابلىرى بىلەن بىرلەشمە ئىبلان قىلىپ تاھايىتمۇ
ئۇزۇن ئىش قىلغان ئىدى، بەزىلەر بولسا ئۇ، تۇختىماي لېنىنىڭ
مەخسۇس سالاھىيىتى بىر يىلغان بىر پادىشاھ ئىدى، دەپ تونۇيدۇ
ئەرلەشتى مۇمكىن. مېنىڭچە ھەر قانداق ھاۋادا قانات بولسا
پەيدا بولغانلا شۇ يەردىكى ئادەملەرگە ئارىسىدا بولۇپ جانقۇن
ھەقىقەت سۆز بولۇشى ئۈچۈن بولغىنى ئىچ، ھەر بىر ئاھالىنىڭ
پاجىئەسى - پاجىئەسى ئۇنىڭ ئىككى سىرى ئىشىدا بولغان
ئادەملەر بەلكىم ئۇ، ئەگەر سىز مۇشۇ قانۇنىيەتنى دوزاق
دەپ چۈشەنسىڭىز ئۇ چاغدا مېنىڭ سالىم تۆزۈم ھەقلىقى
پىششىق 99 يىلدىن بىرى دەھشەتلىك قانلىق ئاتلىرىنى يولىنى
تۇتۇپ، يامغۇر ياغدۇرۇپ قان يامغۇرى ياغدۇرۇپ كەلگەن قاتىللار
ماۋزېدۇڭ بىز قاشىستە دەپ ھەقلىق يوسۇندا دۇنياغا جاكا-
لىيالايمىز.

مېنىڭ بۇ دېگەنلىرىمگە خىتاي بىلەن پارغا ئىشىنىپ قەش-
لەشكۈزۈپ كېتىۋاتقان سىز جانابلىرىڭىز قانداقلا قۇشۇلۇپ
قۇشۇلماسلىقىڭىزدىن قەتئىينەزەر، مەن سىزنى زامانىمىزدىكى
ئادىل دەھبەرلەرنىڭ بىرى دەپ ھېساپلىمەن. ھالبۇكى،
سىز ئە خىتاي جىنايەتچىلىرىنى بويان دەۋرىمىز ئۈچۈن ئەڭ
كىچىك ئىشقا ئىپەرتىشىدىلىك سىياسەتلىرى ئۆزگىرىپ كېلىۋاتىدۇ،

مەن چوقۇم ئاتالمىش بىلەن يەنە شۇنىڭغا ئۈمىتلىنىمەنكى، سىز
باشلاپ بەرگەن بۇ گۇرۇھنىڭ ئىنسانىي سىياسەت زامانىمىزدا ئىنسان
مەسىلىسى يەنىلا بولۇۋاتقان شۇ دەۋر بىز ئۈچۈنلا ئەمەس،
كەلگۈسى ياراتقۇچى بولغۇچى ئىنسانىيەت ئۈچۈنمۇ قىبلەنامە
بولۇپ قالغۇسىدۇر.

بىراق مەن سىز ئوتتۇرىغا قويغان مۇشۇ ئىنسان ھوقۇقى
سىياسىتىڭىزنىڭ ئارقا كۆرۈنۈشى بىر تەرەپلىمىلىك سايىلىمۇ
بولۇپ قالمىغانمۇ؟ دېگەن بىر گۇمانىم بار. خالى ئەمەسمەن جاۋاب
رەت قىلسىز، مۇشۇ جەھەتتىكى بىز باشقۇ شۇ گۇمانىم توغرا بولماقتا.
ھالبۇكى، سىزنىڭ ھەر بىر سۆزلىرىڭىزدە ۋە بۇ سۆزلىرىڭىز
ئاساسىدا ئامېرىكا ھۆكۈمىتى ئاساسىي يولغا قويغان شەرھلەردە
سىزنىڭ ئىنسان ھوقۇقى سىياسىتىڭىزنىڭ پۈتۈن دۇنيا بويىچە
نەدە ئىنسان ھوقۇقى ئاياغ ئاستى قىلىنسا شۇ يەردە
ئوتتۇرىغا قويۇلىشى تەكىتلەنمەكتە. ئەگەر مۇشۇ سۆزلەر توغرى
بولسا ئۇ چاغدا ھەجەبا مەن سىزنىڭ ئاغزىڭىزدىن يا
بولمىسا سىز ۋە كىشىلىرىڭىز قىلىشقان بىرەر مۇرەسىمى
ئامېرىكىلىق رەھبەرلىرىنىڭ ئاغزىدىن ئىشتىھسىڭىزى (باشقا
بەزى رەسمى بولمىغان رەنىڭ دېگەنلىرىنى بىلمەن)، دۇنيا بويىچە
ئىنسان ھوقۇقى ئەڭ قوپال، ۋەھشىلەرچە ۋە ئېچىنىشلىق دەرىجىدە
ئاياغ ئاستى بولۇپ كېلىۋاتقان خىتاينىڭ ھاكىمىيىتى توغرىسىدا
شۇ كۈنگىچە بىر ئېغىزمۇ سۆز قىلمىدىڭىز. مەن ئۆز كۆ-
زۈم بىلەن كۆرگەن ۋە بېچارە خەلقىم شۇ كۈنگىچە كۆرۈپ
كېلىۋاتقان سان-ساناقسىز ۋاقىتلارغا ئاساسەن تۇرۇپ
شۇنى قەتئىي جاكالايمەنكى، بىز ياشاۋاتقان يەر شارىدا
شۇ كۈنلەردە ئىنسان ھوقۇقى مەسىلىسى خىتاي ئىگىلىكىدە
ئاياغ ئاستى قىلىنغان ئەمەس. ئۇلارنىڭ سەۋەبى ئۇلار يەردىكى
ئىنسانلارغا بولۇۋاتقان مۇناسىۋەتلەر قانچىلىك قانۇنغا

ئاساسلانغان ئەمەس. گەرچە ئۇ سۆزسىز قاتنىشىش بولغانلى-
ئىدى. ئەمما ئۇ ھەرھالدا ئۆز ئىشىنى خۇددى ئۆز كىتاۋى
«مەيىن كامپف» («مېنىڭ جېلىشىم») ناملىق ئەسىرىدە يازغ-
ىنىدەك ئۆز قانۇنىغا ئاساسلانغان ئىدى. ماۋزېزم
XX - ئەسىرنىڭ ئاسىيا قوزغىلىشلىرىدىكى قانۇنسىز قاتنىشلىشىدۇر.
مەن بۇ دىگەنلىرىمنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن ئەڭ ئەنە ئىسىز جانلىق
رە ئىسكە ماۋزېدۇڭنىڭ بەزى جىنايەتلىرىنى مىسال كەلتۈ-
رۈپ ئۆتەي.
ماۋزېدۇڭ 1950 - 1951 - يىللىرى مەملىكەت بويىچە
«ئەكسىل ھەرىكەتچىلەرنى تازىلاش» دىگەن بىر ئىچكى بېسىقتۇ-
رۇش ھەرىكىتى قوزغىغان. ئۆز ئىچىدىكى قانچىلىغان
دۈشمىنىنىڭ بارلىقىنى بىلمەيتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇمۇمىيسان
ھوقۇقى بىلەن باشتىن ئۆزىنى ئاشكارىلىغان ئۆتكەن بىلەن خەلق
ئەۋەككۈلۈستە «مەملىكەت بويىچە ئۆرتۈپ پروتسېنت كىشىنى
يوقىتىش» دىگەن شەيھ قائىدىسى بار ئىدى ئۆتكۈزۈپ، ئۇنى
غايەت مەخپىي بىلەن ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا كىرىشتى. نەتىجە
ئۆزدىمىسىنىڭ بۇ ئاجايىپ بار ئىدى ئاشۇرۇپ بولغان ئاشكارىلىغان
نادان باشلىقلار ئۆز ئىچىدىكى جىنايەت ئاندا پروتسېنت، مىنىڭ
ۋەتىنىم شەرقىي تۈركىستاندا ئۆن پروتسېنت ئاشۇرۇپ بولدۇرۇپ
شۇ ۋاقىتتىكى نوپۇس ئىسپاتى بويىچە 400 مىڭدىن ئوشۇق ئادا-
مىنى ۋەتەنپەرۋەرلىرىمىز خۇددى مال ئۆلتۈرگەندەك ئۆلتۈرۈلگەن ئىدى.
ماۋزېدۇڭنىڭ ئادەملىرى ئۆز قولىدا ئۇرۇشنى يالغان
بىلەن يوقىتىش يولىدا ئۆزگەرتىپ كېلىشتۈرگەن يەنە بىر زەئىل
سىياسىتى — «ئورماندىن ئەمەلىيەتكە قەدەر ئاتالمىش. بۇ
سىياسەت ھەم ئۇلار: «كەمەلەرنى ئۆزگەرتىپ ئۆلتۈرۈش»، «كەمەلەرنى
پىرلىم ئاچ «پىرلىم ئوت ئۆلتۈرۈش»، «كەمەلەرنى ئاچلىق ئۆلتۈ-
رۈش»، دىگەن ئۈچ خىل ئاتالغۇدا بولۇپ، ئادەملەرنى ئىشقا

كاتتولىيەلەر بويىچە يوقىتىشقا كىرىشكەن. مەسىلەن،
بۇ كاتتولىيەنىڭ ئۈچ-ئۈچىسىغا مۇناسىۋەتلىك بىر قىسىم
ۋەسىقىلەرنى يوقىتىۋېتىش ئۈچۈن ئۇچاقلارغا ئارخىپلارنى
زاپاس ئاشخانىلىرى ئوتىدىكى ئونى ۋەسىقىلەرنى بەرمەي باي
ئاقىۋىتى سەككىز مىڭ، ئەشۇ ۋەسىقىلەرنىڭ يەنە نۇرغۇن ئا-
ھىيىسى ئوتتۇزمىڭ كىشى بىر يىلدا (1959-يىل) قاچتى
ئولتۇرۇلدى. ھازىر ھۆكۈمەتچە سىياسەت بويىچە
ئاشتىن ئۆلتۈرۈلگەنلەر كۆپ بولسىمۇ، ئۇلار بوشتۇرۇلغان تو-
تالىپ كېلىنىپ كەتتى.

ماۋچىلارنىڭ ئىنسان ھوقۇقى بىلەن ئويۇنچۇق قىلغان
ئۈچۈنچى بىر دەھشەتلىك ۋە داغدۇغىلىق سىياسىتى - بولۇپمۇ
ھەللىي زىيالىيلارنى يوقىتىش بولۇپ، «كۆرۈش مەجلىسى»
دەپ ئاتالغان كەتكەن ئەلگە ئۈچىغا چىققان تېرروزلۇق سىيا-
سىتىدۇر. بۇ سىياسەت بويىچە ماۋچىلار رەھبەرلىكىدىكى خەن
شىۋىنىست ئورگانلارنىڭ «جوشنىڭ ئۇچىسى قىرقىپ ئۆزگەرتىش كېرەك»
دېگەن ۋەسىيەتلىرى بويىچە يىللار ئىچىدە - ئۇچ قىسىم بوماچى-
لىسلارنى ئوتتۇزۇپ زىيالىيلارنى مەڭگۈلۈك قاماقتا كەلدى.
بۇ «كۆرۈش مەجلىسى» دېگەن نەمە؟ شۇ مەجلىسلەرگە ھەمىشە
ئۆتتۈرۈلگەن ھەتتا ھامىلىدار ئاياللارمۇ ئايىپ قىلىنمايدۇ. ئۇلارنى
ئاياللار تېغى ئوتتۇرىسىدا نىڭ ئورنىغا زىنا ئاياللار ھەتتا
ئانىلىق ئۈچ ئايلىق سوراقلاردا ئاتىلىدۇ. ئەگەر ئۇلار قىرىققا
چىقىپ ياتقان ئاخىرقى دەم بولسا مەجلىسنىڭ ئىشتا قالىدۇ.
«مەجلىس»دە ھېچ كىم قارشى ئاۋاز چىقىرالمايدۇ. «دېگەن كۆر-
سەتمە ئاساسى مەجلىسنىڭ بىر جېتىدە ياتقۇزۇپ قويۇپ
قىينايدۇ. بۇنىڭدىن ئاشقىرى ئۇلار شۇنچىلىك ھاقارەت-
لىنىدۇ، ئۇلارنىڭ يۈزلىرىگە تۈكۈرۈپ چاچلىرىنى يۇلۇ-
شىدۇ. بۇلارنى بىلەن تېپىپ دۈمبالاپ ئۆلتۈرىدۇ.

ئۆزلىرى خەۋەم ئالغان قاتارلار ئۇلارنى قاراڭغۇ ئامبارلارغا سولاپ قويۇپ، ئىككى-ئۈچ ئاي ئۆيىگە قويماي قاتتىق ئىزىلىك تاماقلارنى بېرىپ، بورژۇئا مەپكۇرىسىنى ئۆزگەرتىدۇ».

مەن ماناموشۇنداق قىيناش ئۇسۇلى قاتارلىقلارغا دۇچار بولغان-لارنىڭ بىرىمەن.

مەن تۆۋەندىكى بىر جاناب رەئىسكە مۇنۇ بىر ئاچچىق پاكىت-لارنى ئۇچۇتۇپ ئۆتىمەن!

1. 1958 - يىلى خوتەندىكى بىر مۇئەللىم ئوقۇغۇچىلارغا سىياسىي دەرس ئۆتۈۋېتىپ: ئاتوم بومبىسىنىڭ دەھشىتى خۇسۇسىدا مەتبۇئاتتا بولۇۋاتقان سۆزلەرنى سۆزلەپ بېرىدۇ. بۇنى ئاڭلىغان ماۋجېلار: «سەن بالىلارغا قورقۇنچ سالغان تەربىيە بېرىسەن. تەكشۈرۈش ئۇلارنى قورقۇتۇپ ئاستا ئوقۇۋاتقان ئامېرىكا قەغەز يولۋاسى. ئۇنىڭ ئاتوم بومبىسىنىڭ ھېچنېمە ئەھمىيىتى يوق - دەپ تەربىيە بېرىشىڭلار لازىم ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن سەن ئامېرىكىپەرەس، بىز سىلىق مەجبۇرى مىھنەت لاگېرىغا كىرەلىسەن» دەپ لەنجۇ زاۋۇتىغا ئېسىۋېتىدۇ.

2. بەدەدە نېيەن تۇنقان بېي يەزاسىدىن (1968) ئىككى كۆزى ئەمەس كۆرمەس بىر قارى (دىنىي زىيالىي) كوچىدا كېتىۋېتىپ، ئاماللار بىلەن خوشتۇپ قالغان ماۋجېلار سورىشىپ ئىلگىرى دەسسەپ ئۆتۈپ كېتىدۇ. بۇنى سېزىپ تۇرغان كۆرۈپ قالغان بىر ماۋجى دەرھال تۇتۇۋېلىپ، قارىنىڭ: «مېنىڭ ئىككى كۆزۈم ئەمەس كۆرمەس قارىغۇ مەن. كۆرمەي دەسسەپ كەتتىم» دېيىشىگە قارىماي ئۈچ يىللىق ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىشكە ھۆكۈم قىلىشىدۇ.

3. 1958 - يىلى ئۈرۈمچى شەھىرىدە مەكتەپكە بېرىپ ئۈچ تائىپە سۆزلىگەن، «يەرلىك مىللەتچىلىككە قارشى كۈرەش» دېگەن دەھشەتلىك بىر ئوقۇغۇچى ئۆزىگە لايىق كەلمىگەن ناھەق قارىلارغا چىدىماي ئۆزىنى-ئۆزى ئۆلتۈرۋالىدۇ.

بىز ئۇنىڭغا قەتئىي ياردەم بېرىشنى خىيال قىلىمىز . كەلگۈسىدە ئۇنىڭ قۇدرىتى
ماتېرىيال ۋە تېخنىكا جەھەتتىن بىز قېرىنداشلىرىمىز بىلەن ئىشلىرىمىز —
يولغا قويۇلىدۇ . خەلقىمىزنىڭ ئارزۇسى چۈشەنچە بېرىلىدۇ . شۇڭا بىز تۈركىي
ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن قانداق ياردەم قىلالايمىز ؟ ئۇچۇق كۆزۈن قىيىنىن
ئۆلتۈرگەن . دە رەھىمسىزلىك بىلەن كۈچ كۆرسىتىشتىن تۈزۈلىدۇ
ئېلىنالايدۇ .

جاناب رەئىس!

مانا ، مەن كەلتۈرگەن بۇ قاتار دەلىللەر مۇسۇلمان شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ خىتاي فاشىستلىرى تەرىپىدىن قورقۇنچ كەلتۈرۈلگەن دەرت - ئەلەملىرىنىڭ پەقەت مىڭدىن بىرىسى ، ماۋجى ۋە ھەمشەھەرلىرىنىڭ خەلقىمىزگە ئۆتكۈزگەن تەقىبىلىرىدىن ماتقۇل-لىرى ، تۈگىمەس دەلىللىرىمىز مىسال-لارنى — قىسقىسى ئەلەملىك تۈشۈك يۈز مىليونغا يېقىن ئىنسانلىق مەسىلىلىرى ئۆز قولىدا تۇرۇپتۇ قالغانلىرىم كەبى ئىنسان ھوقۇقى پايمال بولغان قەبىھ ۋەھشىيانە تۇسۇلدىكى دەلىللەر ئازابلاپ ھەم خورلاپ كەلمەكتە . ئەگەر سىز جاناب رەئىسنىڭ ئىنسان ھوقۇقى سىياسىتى ھەققىدىكى سىياسەتنى يولىنى ئۇچىغىچە ئۆزگەرتمەي قوللىغىدەك ئىرادە ئالتۇنىدىن ئارتۇق دەپ قويۇپ باشقىچە ئەمەس ، ئەگەر ئۇيغۇر خىتاي فاشىستلىرىغا قارشى ئۆمۈرلۈك تاپشۇرۇقى ، ماۋجى فاشىستلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان تۈركىستان خىتايلار ئۆلكىسىدە ئۈچ يۈز ، 700 مىليون خىتاي خەلقىگە ، بولۇپمۇ ھەممىسىگە ئەركىنلىك قىلىۋاتقان "كىشىلىك" مەسىلىلىرىگە ھەرگىز ئاراپلىق ۋە ھەققىي ئىنسانىيەت دەپ بولمايدۇ . بىز ئۈچ ھەسسە قېتىم بىلەن ئۆزىنىڭ ياخشى نامى بىلەن ئالەمگە جار قىلىپ كەلگەن "يۈرەك ئوتلۇق خۇداسى" سىزنىڭ قەسەمىز!

ھۆرمەت بىلەن سىزگە جاناب رەئىسنىڭ ئىنسان
ھوقۇقى دۇنيا ھەمىشە ئىشلىرىڭىزغا چوڭ مۇۋەپپەقىيەتلەر

تىلەيمەن : يۈسۈپ ئاچىن قەشقەرى ،
(دىيانەتچى)

ئالمۇتا 19[illegible]-يىل [illegible] ئىيۇل .

سال هشتم شماره (۲۰) ماه رمضان المبارک ۱۴۱۰هـ ـ ابریل ۱۹۹۰م

اتحادیهٔ اسلامی ولایات شمال افغانستان
۱۳۵۹

(۴۰) نفر در کاشغر توسط کمونیست ها به شهادت رسیدند

یکخبر انتشار یافته در روز نامهٔ "نوای وقت" به نقل از گزارش واعتراف رادیو وتلویزیون روسیه حاکیست : بدنبال تحولات اروپای شرقی وخیزشهای آزادیخواهی جمهوریت های مسلمان نشین " مستعمره روسیه " اخیرا بتاریخ ۲۰ فبروری ۱۹۹۰ میلادی مطابق ۱۳۶۸/۱۲/۱ هـ.شمسی مسلمانان ترکستان شرقی " مستعمره چین کمونیست " درشهر کاشغر مرکز آن سرزمین

بقیه در صفحه (۳)

(۴۰) نفر در کاشغر ...

بیک مظاهره وسیعی دست زده یک ساختمان دولتی را به آتش کشیدند .

درخبر آمده است که کمونیست ها کلیه قوای نظامی مستقر در ترکستان را بحال آماده باش درآورده وبه تعقیب آنان امر آتش دادند .

نظامیان نیز بعد از در یافت دستور آتش بروی مظاهرهٔ چیان آتش گشوده تقریبا "۴۰" نفر از مردم مسلمان این شهر را به شهادت رساندند .

انا لله وانا الیه راجعون

کوپ محترم رحمت الله عنایت الله افندیم عالی کراملریگه

السلام علیکم و رحمت الله و برکاته .

سلام حرمت و احترام لریم دین صونگره .

اوزلریگه دالای لامانینگ ترکیه زیارتی مناسبتی بیلەن ترکیه مطبوعاتیدە چیققان خبرلەرنینگ و شرقی ترکستان نینگ قزل چین طرفیدین اشغال قیلینیشینینگ 34 یل مناسبتی الله عیسی بیک افندیم نینگ ترکیه مطبوعاتیگه تارقاتقان و ترکیه مطبوعاتیدە نشر اولونغان بیلدیریشینینگ خلاصەسینی ترجمه قیلیب گازیتەلەر بیلەن بیرگه یوللادیم اوقوب کورەرلەر .

بایرام گازیتەسی 19.9.1983 " دالای لاما استانبولگه کلدی "

تبت لیک لەرنینگ و دنیا دیکی 200 ملیون بودیست نینگ دینی لیدری شرقی ترکستان حکومتینینگ سابق عمومی کاتبی عیسی آلپتکین و شرقی ترکستان لیق لەرنی زیارت قیلماق ایچون استانبولغه کلدی .

ییشیل کوی هوا میدانیدا شرف سالونیدا عیسی آلپتکین ، هندوستان سفیری پاپیرال گوشی، هندوستان نینگ استانبول باش کونسولوسی نیرات بوشیوزون و استانبول والی معاوینی ارگولەر گلدیسی طرفیدین قارشی آلیندی . دالای لامانی شرف سالونی ایچیدە دروازەسی آلدیدا توپلانغان توزغون لیغان شرقی ترکستان لیق لار طرفیدین عزیزلیک بیلەن قارشی آلیندی .

شرقی ترکستان ملی کیافتنی کیگەن 3 کیچیک قیز اوشبو
" مسلمان شرقی ترکستان لیق لار طرفیدین بودیست لەرنینگ اینگ بویوک رهبریگه " دیگەن خط یازلغان بیر دسته گول تقدیم قیلدی .

دالای لاما بولغان استانبول نینگ تاریخی و توریستیک یرلرینی کیزیپ بولغان
آخشام عیسی آلپتکین طرفیدین شرفیگه بیرلیدیغان آخشام دعوتیگه قاتنیلدو ارته
استانبول دین آیرلید

ترجمان گازیته سی 21. 9. 1983

عیسی آلپتکین دالای لامانینگ شرفیگه بیر آخشام تیملی بیردی بو دعوت گه اوب
توپلنغان و آتاغلیق کیشیلر قاتنلدی . بو دعوت ده عیسی آلپتکین و دالای لاما
هر بیری بیر نطق سوزلیدی . و هورلتولوش مجادله لرینده بیر بیرلرینگه موقعیت
تیلیدی . عیسی آلپتکین دالای لاماغه ترکستان ملی قیافتی و دالای لاما عیسی
آلپتکین گه بیر شال کیگوزدی .

ترکیه گازیته سی 22. 9. 1983

200 ملیون بودیست
عیسی آلپتکین ، اوتکن کون استانبول گه کلگن
نینگ لیدری دالای لامانینگ چین نینگ استیلاسی آستیداکی شرقی ترکستان لیق
لارنینگ ابیرگن لیگی و تارتقان ظلم لرینی دنیاغا یایشقا سوز بیرگن لیگی نی
بیلدردی .

ا

محمد عمر قنات

قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى 1987-يىل 4-سان (ئومۇمىي 27-سان)

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ شىنجاڭ رايونىدىكى مىللەت ۋە دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى توغرىسىدا *

ھاجى نۇرھاجى

1. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ قىسقىچە ئەھۋالى.

شىنجاڭنىڭ ئېتىكى كەڭرى بولۇپ، ئۇ ئاپتونوم رايونىنىڭ ئومۇمىي يەر كۆلىمى بىر مىليون ٦60 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر. بۇ پۈتۈن مەملىكەت يەر كۆلىمىنىڭ تەخمىنەن $\frac{1}{6}$ قىسمىغا توغرا كېلىدۇ.

شىنجاڭ ئۇيغۇر مىللىتىنى ئاساس قىلغان كۆپ مىللەتلەر ئولتۇراقلاشقان رايون. ئېلىمىزنىڭ ئاساسىي قانۇنى ۋە مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە قانۇنىنى يولغا قويۇش پروگراممىسىنىڭ بەلگىلىمىلىرىگە ئاساسەن، 1955-يىلى 10-ئاينىڭ 1-كۈنى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قۇرۇلغان ئىدى. ھازىر بۇ يەردە ئۇيغۇر، خەنزۇ، قازاق، ماڭغۇل، خۇيزۇ، قىرغىز، تاجىك، شىبە، تاتار، ئۆزبېك، مانجۇ، داغۇر، رۇس قاتارلىق 13 مىللەت 40 دىن ئارتۇق مىللىي تەركىب بار. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ ئومۇمىي نوپۇسى 13 مىليون 611 مىڭ 370؛ بۇنىڭ ئىچىدە ئازسانلىق مىللەتلەر نوپۇسى 8 مىليون 253 مىڭ 194 بولۇپ، ئومۇمىي نوپۇس سانىنىڭ 60.63% ىنى ئىگىلەيدۇ.

ئۇيغۇر مىللىتى ئاساسلىقى جەنۇبىي شىنجاڭغا جايلاشقان. بۇ يەردىكى ئۇيغۇرلار پۈتۈن شىنجاڭدىكى ئۇيغۇرلار ئومۇمىي نوپۇسىنىڭ 83% ىنى ئىگىلەيدۇ. خەنزۇلار - ئاساسلىقى شىمالىي شىنجاڭغا، ئاندىن قالسا تارىم ئويمانلىقىنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى رايونلارغا جايلاشقان. قازاقلار شىمالىي شىنجاڭنىڭ ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستىغا مەركەزلەشكەن. بۇ يەردىكى قازاقلار پۈتۈن شىنجاڭدىكى ئومۇمىي

* بۇ يولداش ھاجى نۇرھاجىنىڭ بۇ يىل ئاپرېلدا ئەنگلىيەنىڭ لوندون شەھىرىدە ئۆتكۈزۈلگەن ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىش خەلقئارا ئىلمىي مۇزاكىرە يىغىنىدا سۆزلىگەن نۇتقى ئىدى. ژۇرنىلىمىزغا باسقاندا ئايرىم جايلىرى قىسقارتىلدى.

قازاق ئاھالىسىنىڭ 76% ىنى ئىگىلەيدۇ. ئاندىن قالسا قازاقلار بارىكۆل قازاق ئاپتونوم ناھىيىسى بىلەن مورى قازاق ئاپتونوم ناھىيىسىدە توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان. خۇيزۇلار - سانجى خۇيزۇ ئاپتونوم ئوبلاستى بىلەن قارا شەھەر خۇيزۇ ئاپتونوم ناھىيىسىگە مەركەزلەشكەن. شۇنداقلا باشقا ناھىيە شەھەرلەرگىمۇ ئولتۇراقلاشقان. موڭغۇللار - بۆرتالا موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ بۆرتالا ۋە ئارشاڭ ناھىيىلىرىگە. بايىنغولىن موڭغۇل ئوبلاستىنىڭ خېجىڭ ۋە خوشۇت ناھىيىلىرىگە، ھەمدە قوبۇقسار موڭغۇل ئاپتونوم ناھىيىسىگە مەركەزلەشكەن. قىرغىز مىللىتى - قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ناھىيىسىگە مەركەزلەشكەن تاجىكلار - تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسىگە مەركەزلەشكەن. شىبە مىللىتى چاپچال شىبە ئاپتونوم ناھىيىسىگە مەركەزلەشكەن.

3. شىنجاڭ مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنىڭ چوڭ ئائىلىسىدۇر. كونا جۇڭگودا شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى پۈتۈن دۆلەتتىكى باشقا ھەر مىللەت خەلقىگە ئوخشاشلا، سىرتتىكى جەھەتتىن جاھانگىرلىكنىڭ تاجاۋۇزى ۋە ئاياق ئاستى قىلىشىغا، ئىچكى جەھەتتىن ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ ئېزىش ۋە ئېكسپلاتاتسىيىسىگە ئۇچراپ كۈلپەت ئىچىدە ئېچىنىشلىق تۇرمۇش كەچۈرگەن ئىدى. ئۇ چاغدا ئازسانلىق مىللەت ئەمگەكچى خەلقى قۇل قىلىنغاچقا، باراۋەرلىك ھوقۇقىدىن سۆز ئېچىش ئەسلا مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، سوتسىيالىستىك تۈزۈم ئورنىتىلدى. شۇندىن ئېتىبارەن، مەملىكىتىمىزدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ باب - باراۋەرلىك ھوقۇقى قانۇنى شەكىل بىلەن كاپالەتلەندۈرۈلۈپ، مىللەتلەر مۇناسىۋىتى يېڭى - يېڭى بىر باسقۇچقا قەدەم قويدى، ئېلىمىز رەھبەرلىرىدىن بىرى بولغان يولداش دېڭ شياۋپىڭ ئېيتقاندەك «ئېلىمىزدىكى قېرىنداش مىللەتلەر دېموكراتىك ئىسلاھات ۋە سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ئارقىلىق ئاللىقاچان كەينى - كەينىدىن سوتسىيالىزم يولىغا ماڭدى. ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى ئىتتىپاقلىق، دوستلۇق ۋە ئۆز ئارا ھەمكارلىق ئاساسىدىكى سوتسىيالىستىك يېڭى مىللىي مۇناسىۋەت ئورنىتىلدى»①

تارىخنىڭ تەرەققىياتى بىزگە بىرلىككە كەلگەن جۇمھۇرىيەت قۇرۇشنىڭ شارائىتىنى ھازىرلاپ بەردى. جۇمھۇرىيىتىمىز ئازسانلىق مىللەتلەر رايونلىرىغا قارىتا مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويدى. بۇ دۆلىتىمىزنىڭ مىللىي مەسىلىنى ھەل قىلىشتىكى ئاساسىي سىياسىتى ھېسابلىنىدۇ.

پارتىيە، دۆلىتىمىزنىڭ دېموكراتىك ئىنقىلاب مەزگىلىدىلا بىر قىسىم ئازسان-

---

(1) «دېڭ شياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما» ئۇيغۇرچە نەشرى 293 - بەت.

خەۋپسىزلىكى قەدەملىرىنى تەشكىللەش هوقۇقى، ئۆز يېرىنىڭ مالىيەسىنى باشقۇرۇش هوقۇقى، ئۆز يېرىنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش ئىشلىرىنى ئۆز ئالدىغا ئورۇنلاشتۇرۇش ۋە باشقۇرۇش هوقۇقى، مائارىپ، پەن - تېخنىكا ۋە مەدەنىيەت ئىشلىرىنى باشقۇرۇش هوقۇقى، تەنتەربىيە، تېبابەت — داۋالاش، سەھىيە ئىشلىرىنى باشقۇرۇش هوقۇقى قاتارلىق هوقۇقلىرى تولۇق كەپىللەندۈرۈلدى.

بىزنىڭ ئۇلۇغ سوتسىيالىستىك ۋەتىنىمىزدە ئاز سانلىق مىللەتلەر ئاپتونومىيە هوقۇقى ۋە باراۋەرلىك هوقۇقىدىن تولۇق بەھرىمەن بولىدۇ. بۇ تۆۋەندىكى بىر قانچە جەھەتلەردە ئىپادىلىنىدۇ.

1. ئاز سانلىق مىللەتلەر كادىرلىرى ۋە كەسپىي ئىختىساس ئىگىلىرى تېز ئۆسۈپ يېتىلمەكتە.

شىنجاڭدا مىللىي مەسىلىنى ئۈزۈل — كېسىل هەل قىلىپ، مىللەتلەرنىڭ ئاپتونومىيىلىك هوقۇقىنى يۈرگۈزۈپ ئۆز مىللىتىنىڭ ئىچكى ئىشلىرىنى ئۆزى باشقۇرۇش، ئۆزىگە ئۆزى خوجا بولۇش هوقۇقىغا ئىگە قىلىش ئۈچۈن، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايون قۇرۇلغاندىن كېيىن زور تۈركۈمدىكى ئازسانلىق مىللەت كادىرلىرى ۋە تۈرلۈك كەسپتىكى ئىختىساس ئىگىلىرى يېتىشتۈرۈپ چىقىلدى. ئۇلار ئاپتونوم رايوننىڭ هەر قايسى سەپلىرىدە زور رول ئوينىدى.

1984- يىلىدىكى ئىستاتىستىكىدا ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە ئازسانلىق مىللەت كادىرلىرى 192 مىڭدىن كۆپرەك بولۇپ، كادىرلار ئومۇمىي سانىنىڭ 44.4% تىنى ئىگىلىگەن. بۇنىڭ ئىچىدە ئازسانلىق مىللەتتىن كېلىپ چىققان تۈرلۈك كەسپتىكى تېخنىكا كادىرلار 115 مىڭدىن كۆپرەك بولۇپ، 1955- يىلدىكىدىن 500 هەسسىدىن كۆپرەك ئاشقان. ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك رەھبىرى كادىرلار ئىچىدە ئازسانلىق مىللەت كادىرلىرى 60.9% نى ئىگىلىگەن. ئاپتونوم رايوننىڭ رەئىسلىكىنى، خەلق قۇرۇلتاي دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇدىرلىقىنى، سىياسىي كېڭەشنىڭ رەئىسلىكىنى، هەمدە هەر قايسى ۋىلايەت، ئوبلاستلارنىڭ باشلىقلىقىنى هەر قايسى ناھىيە ۋە ئاپتونوم ناھىيىلەرنىڭ هاكىملىقىنى، شەھەر باشلىقلىقىنى، ئاپتونوم رايوندىن تۆۋەن دەرىجىلىك خەلق قۇرۇلتاي دائىمىي كومىتېتلىرىنىڭ مۇدىرلىقىنى ئازسانلىق مىللەت كادىرلىرى ئۆتىمەكتە.

ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتاي ۋەكىللىرى ئىچىدە ئازسانلىق مىللەتلەرنىڭ ۋەكىللىرى ئومۇمىي ۋەكىللەرنىڭ 64.8% تىنى ئىگىلەيدۇ. ئاپتونوم رايونىمىزدىكى هەر قايسى ناھىيە ۋە شەھەرلىك هۆكۈمەت باشلىقلىرى ئىچىدە ئازسانلىق مىللەت كادىرلىرى 70.21% تىنى ئىگىلىدى. مىللىي يېزا (بازار)لىق هۆكۈمەت باشلىقلىرى ئى-

لىق مىللەتلەر رايونىدا مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويۇپ، مول تەجرىبىلەرنى توپلىغان ئىدى. 1947- يىلى ئىچكى موڭغۇلدا ئۆلكە دەرىجىلىك ئاپتونوم رايونى قۇرۇلغان، بۇ ئەشۇ مەزگىلدىكى مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويۇشنىڭ زور غەلىبىسى ئىدى.

1951- يىلى، مەركىزىي خەلق ھۆكۈمىتى ھۆججەت چىقىرىپ، تارىختىن قېپ قالغان مىللەتلەرنى كەمسىتىش، ھاقارەتلەش خارەكتېرىدىكى ئاتالغان مىللەت ئىسمى ۋە يەر نامىنى تۈزەتتى. 1952- يىلى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى «مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىنى يولغا قويۇش پروگراممىسى»نى ئېلان قىلدى. مەركىزىي خەلق ھۆكۈمىتى دۆلىتىمىزدە تارقاق ئولتۇراقلاشقان بارلىق ئازسانلىق مىللەت خەلقلىرىنىڭ مىللىي باراۋەرلىك ھوقۇقىدىن بەھرىمەن بولۇشنى كاپالەتلەندۈرۈش توغرىسىدىكى قارارنى ماقۇللىدى.

1954- يىلى تۈزۈلگەن «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئاساسىي قانۇنى» (ئۈنجى قانۇن)دا، مىللىي مەسىلىلەرنى بىر تەرەپ قىلىشنىڭ پىرىنسىپلىرى بەلگىلەندى. شۇنىڭ بىلەن مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە سىياسىتى دۆلەتنىڭ سىياسىي تۈزۈمى قاتارىغا قويۇلۇپ، ئۇ يەنىمۇ مۇكەممەللەشتى ۋە راۋاجلاندى.

1953- يىلى 10- ئايدىن باشلاپ، مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە سىياسىتى بويىچە دۆلىتىمىزدە تۆۋەندىن يۇقىرىغا قاراپ مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە ھاكىمىيەتلىرى قۇرۇلدى. شىنجاڭدا 6 ئاپتونومىيە ناھىيە، 5 ئاپتونوم ئوبلاستى قۇرۇلۇش ئاساسىدا، 1955- يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قۇرۇلدى.

شىنجاڭدا مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە سىياسىتىنىڭ يولغا قويۇلۇشى بىلەن ئازسانلىق مىللەت خەلقلىرىنىڭ ئۆز ئىشىغا ئۆزى خوجا بولۇش، دۆلەتنىڭ چوڭ ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا قاتنىشىش ئاكتىپلىقى ناھايىتى زور دەرىجىدە جارى قىلىندى. ئازسانلىق مىللەت خەلقلىرىنىڭ ئورنىدا تارىخىي خاراكتېرلىق ئۆزگىرىش بولدى.

1984- يىلى «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە قانۇنى» ئېلان قىلىندى. ئۇنىڭدا مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە ئورگانلىرىنىڭ ئاپتونومىيە ھوقۇقى ئېنىق بەلگىلىنىپ، ئازسانلىق مىللەت خەلقلىرىنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا ئۆزى خوجا بولۇش ھوقۇقى ۋە مىللىي باراۋەرلىك ھوقۇقى تولۇق كاپالەتلەندۈرۈلدى. ئېيتقاندا، «ئاپتونومىيە نىزامنامىسى» تۈزۈش ھوقۇقى، يۇقىرى دەرىجىلىك دۆلەت ئورگانلىرىنىڭ قارار ۋە بۇيرۇقلىرىنى جانلىق ئىجرا قىلىش ياكى ئىجرا قىلىشنى توختىتىش ھوقۇقى، ئالاھىدە سىياسەتلەرنى تۈزۈش ياكى جانلىق تەدبىرلەرنى قوللىنىش ھوقۇقى، ئۆز مىللىتىنىڭ تىل - يېزىقىنى ئىشلىتىش ھوقۇقى، جامائەت

خەۋپسىزلىكى قىسىملىرىنى تەشكىللەش هوقۇقى، ئۆز يېرىنىڭ مالىيەسىنى باشقۇرۇش هوقۇقى، ئۆز يېرىنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش ئىشلىرىنى ئۆز ئالدىغا ئورۇنلاشتۇرۇش ۋە باشقۇرۇش هوقۇقى، مائارىپ، پەن - تېخنىكا ۋە مەدەنىيەت ئىشلىرىنى باشقۇرۇش هوقۇقى، تەنتەربىيە، تېببىي — داۋالاش، سەھىيە ئىشلىرىنى باشقۇرۇش هوقۇقى قاتارلىق هوقۇقلىرى تولۇق كاپالەتلەندۈرۈلدى.

بىزنىڭ ئۇلۇغ سوتسىيالىستىك ۋەتىنىمىزدە ئاز سانلىق مىللەتلەر ئاپتونومىيە هوقۇقى ۋە باراۋەرلىك هوقۇقىدىن تولۇق بەھرىمەن بولىدۇ. بۇ تۆۋەندىكى بىر قانچە جەھەتلەردە ئىپادىلىنىدۇ.

1. ئاز سانلىق مىللەتلەر كادىرلىرى ۋە كەسپىي ئىختىساس ئىگىلىرى تېز ئۆسۈپ يېتىلمەكتە.

شىنجاڭدا مىللىي مەسىلىنى ئۇزۇل — كېسىل ھەل قىلىپ، مىللەتلەرنىڭ ئاپتونومىيىلىك هوقۇقىنى يۈرگۈزۈپ ئۆز مىللىتىنىڭ ئىچكى ئىشلىرىنى ئۆزى باشقۇرۇش، ئۆزىگە ئۆزى خوجا بولۇش هوقۇقىغا ئىگە قىلىش ئۈچۈن، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايون قۇرۇلغاندىن كېيىن زور تۈركۈمدىكى ئازسانلىق مىللەت كادىرلىرى ۋە تۈرلۈك كەسپتىكى ئىختىساس ئىگىلىرى يېتىشتۈرۈپ چىقىلدى. ئۇلار ئاپتونوم رايوننىڭ ھەر قايسى ساھەلىرىدە زور رول ئوينىدى.

1984- يىلىدىكى ئىستاتىستىكىدا ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە ئازسانلىق مىللەت كادىرلىرى 192 مىڭدىن كۆپراق بولۇپ، كادىرلار ئومۇمىي سانىنىڭ 44.4% تىنى ئىگىلىگەن. بۇنىڭ ئىچىدە ئازسانلىق مىللەتتىن كېلىپ چىققان تۈرلۈك كەسپتىكى تېخنىكا كادىرلار 115 مىڭدىن كۆپراق بولۇپ، 1955- يىلدىكىدىن 500 ھەسسىدىن كۆپراق ئاشقان. ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك رەھبىرى كادىرلار ئىچىدە ئازسانلىق مىللەت كادىرلىرى 60.9% نى ئىگىلىگەن. ئاپتونوم رايوننىڭ رەئىسلىكىنى، خەلق قۇرۇلتاي دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇدىرلىقىنى، سىياسىي كېڭەشنىڭ رەئىسلىكىنى، ھەمدە ھەر قايسى ۋىلايەت، ئوبلاستلارنىڭ باشلىقلىقىنى ھەر قايسى ناھىيە ۋە ئاپتونوم ناھىيەلەرنىڭ ھاكىملىقىنى، شەھەر باشلىقلىقىنى، ئاپتونوم رايوندىن تۆۋەن دەرىجىلىك خەلق قۇرۇلتاي دائىمىي كومىتېتلىرىنىڭ مۇدىرلىقىنى ئازسانلىق مىللەت كادىرلىرى ئۆتىمەكتە.

ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتاي ۋەكىللىرى ئىچىدە ئازسانلىق مىللەتلەرنىڭ ۋەكىللىرى ئومۇمىي ۋەكىللەرنىڭ 64.8% تىنى ئىگىلەيدۇ. ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ھەر قايسى ناھىيە ۋە شەھەرلىك ھۆكۈمەت باشلىقلىرى ئىچىدە ئازسانلىق مىللەت كادىرلىرى 70.21% تىنى ئىگىلىدى. مىللىي يېزا (بازار) لىق ھۆكۈمەت باشلىقلىرى ئى-

چىدە، ئازسانلىق مىللەت كادىرلىرى 88.87% تىنى ئىگىلىدى. ھەر دەرىجىلىك خەلق قۇرۇلتايلىرى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇدىرلىرى ۋە مۇئاۋىن مۇدىرلىرى ئىچىدە ئازسانلىق مىللەت كادىرلىرى 69.66% تىنى ئىگىلىدى. قىسقىسى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكى ئازسانلىق مىللەت كادىرلىرى ئۆستۈرۈلۈپ، شىنجاڭنى ئېچىش ۋە گۈللەندۈرۈشنىڭ ئاساسى تايانچ كۈچلىرى بولۇپ قالدى.

2. ھەر قايسى ئازسانلىق مىللەتلەر دۆلەت ۋە ئاپتونوم رايوننىڭ ھەر دەرىجىلىك ئىشلىرىنى باراۋەر باشقۇرىدىغان بولدى. مەملىكەتلىك ۋە ئاپتونومىيىلىك جايلارنىڭ خەلق قۇرۇلتايلىرىنىڭ ۋەكىللىرىنى تەخسىم قىلىشتا مىللىي باراۋەرلىك ھەم ئازسانلىق مىللەتلەرگە ئېتىۋار بېرىش پرىنسىپى ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ، ئاپتونومىيىنى يولغا قويغان مىللەتنىڭ ۋەكىلى ھەم شۇ رايوندا ئولتۇراقلاشقان باشقا مىللەتلەرنىڭمۇ مۇۋاپىق ساندا ۋەكىلىمۇ بولدى. ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىغا قاتناشقان ۋەكىللەر سانى نوپۇس نىسپىتىگە سېلىشتۇرغاندا خەنزۇ رايونلارنىڭكىدىن كۆپ بولدى. رايونىمىزدا ئولتۇراقلاشقان ئازسانلىق مىللەتلەرگە ئېتىۋار بېرىلدى. ئالايلۇق - روس مىللىتى بىلەن تاتار مىللىتى مەيلى مەملىكىتىمىزدە بولسۇن، مەيلى رايونىمىزدا بولسۇن ئاھالىسى ناھايىتى ئاز مىللەت. مەملىكەت بويىچە روسلارنىڭ ئاران 2900 ئاھالىسى، تاتارلارنىڭ ئاران 4100 ئاھالىسى بولۇپ، بۇ ئىككى مىللەت ئاھالىسىنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايوندا ئولتۇراقلاشقان. بۇ ئىككى مىللەتنىڭ نوپۇسى ئايرىم - ئايرىم ھالدا شىنجاڭ ئومۇمىي ئاھالىسىنىڭ 0.02% ۋە 0.03% تىنى ئىگىلەيدۇ. مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدىمۇ، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيىدا «ئاھالىسى ئىنتايىن ئاز بولغان ئازسانلىق مىللەت خەلقىنىڭ كەم دېگەندە بىر ۋەكىلى بولۇش كېرەك» دېگەن روھ بويىچە روس - تاتار مىللەتلىرىدىنمۇ بىردىن ۋەكىل مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىغا سايلىنىپ دۆلەتنىڭ چوڭ ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا قاتناشتۇرۇلدى.

3. مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە جايلىرىدىكى ئازسانلىق مىللەتلەرنىڭ مىللىي تىل - يېزىقىنى ئىشلىتىش ھوقۇقى كاپالەتكە ئىگە قىلىندى.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايوندا پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتنىڭ ھۆججەت - ئالاقە ۋە ئېلانلىرىدا ئۇيغۇرچە يېزىق ئىشلىتىلدى. ھەر قايسى مىللىي ئاپتونوم ئوبلاست، ناھىيىلەردە شۇ مىللەتنىڭ تىل - يېزىقى قوللىنىلدى.

«شىنجاڭ گېزىتى» ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە، قازاقچە، موڭغۇلچە يېزىق بىلەن چىقىرىپ تارقىتىلىدۇ. رايونىمىز بويىچە ئۇيغۇرچە گېزىت 18 خىل، قازاقچە گېزىت 8 خىل، موڭغۇلچە گېزىت 3 خىل، قىرغىزچە گېزىت بىر خىل، شىبەچە گېزىت بىر خىل بولۇپ

جەمئىي 31 خىل كېزىتتىن 400 مىڭ نۇسخا تارقىتىلىدۇ. ئاپتونوم رايونىمىزدىكى رادىيو ئىستانسىلىرى ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە، قازاقچە، موڭغۇلچە، قىرغىزچە تىللىرىدا ئاڭلىتىش بېرىدۇ.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايوندا «شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى»، «قەشقەر ئۇيغۇر خەلق نەشرىياتى»، «شىنجاڭ ياشلار نەشرىياتى»، «شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتى»، «ئىلى قازاق نەشرىياتى» قاتارلىق ئورۇنلار بولۇپ، ئۇلار ئازسانلىق مىللەت يېزىقىدا ھەرخىل دەرسلىك، كىتاب ژورناللارنى نەشرى قىلىدۇ. ئاپتونوم رايوندا ئازسانلىق مىللەتلەرنىڭ تىل - يېزىقىنى تەتقىق قىلىش مۇئەسسەسەلىرى قۇرۇلدى. ھەمدە، ئېلىمىزنىڭ مەدەنىيەت، سەنئەت قاتارلىق ھەرقايسى ساھەلەردە ئازسانلىق مىللەتلەرنىڭ تىل - يېزىقى قوللىنىلدى. شىنجاڭ مائارىپ نەشرىياتىنى ئالساق، ئۇ 1956- يىلدىن بۇيان ئۇيغۇر، قازاق، موڭغۇل، قىرغىز ۋە شىبە قاتارلىق 5 خىل مىللىي يېزىقتا جەمئىي 7549 مىليون نۇسخە دەرسلىك كىتابلارنى نەشرى قىلدى. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1951 - يىلدىن 1984- يىلغىچە ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە، قازاق، موڭغۇل، شىبە ۋە قىرغىز يېزىقلىرىدىكى ھەر خىل كىتابلاردىن جەمئىي 3 مىليارت 600 مىليون نۇسخا نەشرى قىلدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە، ئازسانلىق مىللەت تىل-يېزىقىدىكى كىتاب-ژۇرنال 7087 خىل بولۇپ، تۈرلۈك كىتابلار ئومۇمىي سانىنىڭ 72% تىنى تەشكىل قىلىدى.

ئاپتونوم رايوندا ئۇيغۇر، قازاق، موڭغۇل ۋە قىرغىز يېزىقىدىكى قەرەللىك ژۇرنالدىن جەمئىي 62 خىلى بار.

ئاپتونوم رايونى قۇرۇلغان 30 يىلدىن بۇيان، بولۇپمۇ، جۇڭگو كومپارتىيىسى 11- نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3- ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، ئازسانلىق مىللەتلەر يېزىقىدىكى كىتابلارنىڭ نەشر قىلىنىشىدا تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدىغان يەنە بىر نۇقتا شۇكى، ھەر قايسى ئازسانلىق مىللەتلەرنىڭ قەدىمكى مەدەنىي مىراسلىرى ئۈزلۈكسىز توپلاندى، رەتلەندى ھەم نەشر قىلىندى. بۇ ئارقىلىق ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ ئېسىل مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرىگە ۋارىسلىق قىلىندى ھەم جارى قىلىندى. بۇ جەھەتتە خۇشاللىنارلىق نەتىجىلەردىن بىرى ئۇيغۇرلارنىڭ كىلاسسىك نادىر ئەسىرى «دىۋانۇ لۇغاتىت تۈرك»، «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا، خەنزۇ تىلىدا نەشرى قىلىنىپ مەملىكەت ئىچىدىلا ئەمەس بەلكى خەلقئارادىمۇ چوڭ ياخشى تەسىر قوزغىدى. قەدىمكى يازما يادىكارلىقلاردىن «مايتىرى سىمىت»، «ئالتۇن يارۇق»، «چىستانى ئىلىك بەگ»، «ئوغۇزنامە» قاتارلىق ئەسەرلەر رەتلىنىپ تەرجىمە قىلىندى ھەم نەشر قىلىندى. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ كىلاسسىك مۇزىكىسى 12 مۇقام رەتلىنىپ، نەشر قىلىندى. بۇلاردىن باشقا يەنە نۇرغۇن مىللىي ئاپتورلارنىڭ

چاغاتاي تىلىدا يازغان قەدىمكى ئەسەرلىرى رەتلىنىپ نەشىر قىلىندى. بۇ ھال كەڭ خەلق ئاممىسى ۋە مۇتەخەسسىس، ئالىملارنىڭ ئالقىشىغا سازاۋەر بولدى.

4. ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشتا غايەت زور نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلدى.

30 يىلدىن بۇيان، شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشىدا تارىختا كۆرۈلۈپ باقمىغان ناھايىتى چوڭ نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلدى. جەمئىيەت قىياپىتىدە چوڭقۇر ئۆزگىرىشلەر بولدى. بولۇپمۇ جۇڭگو كومپارتىيىسى 11- نۆۋەتلىك 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن بۇيان ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئىشتىياقى تېخىمۇ كۈچەيدى. جەمئىيەت تىنچ بولدى. ئىقتىسات گۈللەندى، خەلقىنىڭ تۇرمۇشى ياخشىلىنىپ قەلبى شاتلاندى.

بۈگۈنكى شىنجاڭ، تارىختىكى ئەڭ ياخشى دەۋردە تۇرماقتا. 1985- يىلى، پۈتۈن شىنجاڭنىڭ سانائەت، يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 12 مىليارت 390 مىليون يۈەنگە يېتىپ، 1949- يىلدىكىدىن 16.2 ھەسسە كۆپەيدى. بۇنىڭ ئىچىدە سانائەت ئومۇمىي قىممىتى 7 مىليارت 290 مىليون يۈەن كېڭەيتىپ، 1949 - يىلدىكىدىن 79.2 ھەسسە كۆپەيدى. يېزا ئىگىلىك ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 5 مىليارت 100 مىليون يۈەنگە يېتىپ 1949 - يىلدىكىدىن 7.1 ھەسسە كۆپەيدى. سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىنىڭ سانائەت - يېزا ئىگىلىكى ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتىدە ئىگىلىگەن نىسبىتى 1949- يىلدىكى 12.6% دىن، 1985 - يىلدىكى 58.8% گە كۆپەيدى.

بىرخىللىق دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىقنى ئاساسىي تەركىب قىلغان ئىقتىسادىي قۇرۇلما، سانائەت يېزا ئىگىلىكى بىرلەشتۈرۈلگەن نىسبەتلىرى ماسلىشىپ تەرەققىي قىلىدىغان ئىقتىسادىي قۇرۇلمىغا ئايلاندى. ھازىر دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق مەھسۇلات مىقدارى ھەسسىلەپ ئارتماقتا، 1985- يىلنى 1949- يىلغا سېلىشتۇرغاندا، ئاشلىق 4.86 ھەسسە، پاختا 36 ھەسسە، مايلىق دان زىرائەتلىرى 10.9 ھەسسە، چارۋىلارنىڭ تۇياق سانى 1.9 ھەسسە، گۆش مەھسۇلاتى 2.6 ھەسسە ئارتىپ، ئاشلىق، پاختا، مايلىق دان ۋە شېكەر قاتارلىقلار بىلەن ئۆز - ئۆزىنى تەمىنلەپ ئېشىنىپ پۈتۈن ئاپتونوم رايون ئىقتىسادىنىڭ ئومۇميۈزلۈك، مۇقىم راۋاجلىنىشى ئۈچۈن پۇختا ئاساس يارىتىلدى. يۇقىرىدا ئېيتىلغان 1949 - يىلدىكى سانائەت ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى، ئەمەلىيەتتە ئاساسلىقى قول سانائەت ئومۇم مەھسۇلات قىممىتىدىن ئىبارەت، زامانىۋى سانائەت يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىنلا يوقتىن بارلىققا كېلىپ تەرەققىي قىلدى. ھازىر شىنجاڭدا چوڭ كىچىك كارخانىلاردىن 500 نەچچىسى بار، ئۇلارنىڭ مەھسۇلاتى ئازاتلىقتىن بۇرۇنقى 10 نەچچە خىلدىن ھازىرقى 2000 نەچچە خىلغا كۆپىيىپ بىر قەدەر مۇكەممەللەشكەن يېنىك سانائەت، ئېغىر سانائەت ئۆز ئارا ماسلىشىپ راۋاجلانغان سانائەت سىستېمىسى شەكىللەندى.

ۋە مائارىپ، مەدەنىيەت ئىشلىرى جۇش ئۇرۇپ راۋاجلاندى. ئىگىلىكنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، ئاپتونوم رايوننىڭ مائارىپ، پەن-تېخنىكا، مەدەنىيەت، سەھىيە، تەنتەربىيە ئىشلىرى جۇش ئۇرۇپ راۋاجلاندى. بۇ جەھەتتە زور مۇۋەپپەقىيەتلەر قولغا كەلتۈرۈلدى.

ئازادلىقنىڭ دەسلەۋىدە، شىنجاڭدا ئادەتتىكى ئوتتۇرا مەكتەپتىن ئاران 9 ى، باشلانغۇچ مەكتەپتىن 1335 ى بولۇپ، مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئومۇمىي سانى 207 مىڭ نەپەرلا ئىدى. ھازىر ئاپتونوم رايوندا باشلانغۇچ مەكتەپ جەمئىي 8253 گە يەتتى. 1984 - يىلدىكى ستاتىستىكا بويىچە مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئومۇمىي سانى بىر مىليون 550 مىڭدىن ئېشىپ، 1955 - يىلدىكىدىن 4 ھەسسە، ئازادلىقنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكىدىن 9 ھەسسە ئاشتى. بۇنىڭ ئىچىدە، ئازسانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىلىرى بىر مىليون 90 مىڭ نەپەر بولۇپ، مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچىلار ئومۇمىي سانىنىڭ 55.9% تىنى ئىگىلىدى. ئوقۇش يېشىدىكى بالىلارنىڭ مەكتەپكە كىرىش نىسبىتى ئازادلىقنىڭ دەسلەۋىدىكى 19.8% تىن ھازىرقى 94.2% كە كۆپەيدى. ھازىر ئاپتونوم رايونى بويىچە ئادەتتىكى ئوتتۇرا مەكتەپ 2143 كە يەتتى. بۇ مەكتەپلەردە ئوقۇۋاتقان ئوقۇغۇچىلارنىڭ سانى 906 مىڭدىن كۆپرەك بولۇپ، 1955 - يىلدىكىگە سېلىشتۇرغاندا 30 ھەسسە، ئازادلىقنىڭ دەسلەۋىدىكىگە سېلىشتۇرغاندا 309 ھەسسە ئاشتى. بۇنىڭ ئىچىدە، ئازسانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىلىرى 284 مىڭدىن كۆپرەك بولۇپ، مەكتەپتىكى ئومۇمىي ئوقۇغۇچىلارنىڭ 31.3% تىنى ئىگىلەيدۇ.

ئاپتونوم رايوننىڭ كەسپىي تېخنىكا مائارىپىمۇ دەسلەپكى قەدەمدە راۋاجلاندى. 1984 - يىلدىكى ئىستاتىستىكىغا قارىغاندا يېزا ئىگىلىك كەسپىي ئوتتۇرا مەكتەپلەردىن 82 سى بار. ئادەتتىكى ئوتتۇرا مەكتەپلەرمۇ يېزا ئىگىلىك كەسپىي سىنىپلاردىن 583 نى تەسىس قىلدى. يېزا ئىگىلىك ئوتتۇرا مەكتەپلىرىدە 36 مىڭدىن ئارتۇق ئوقۇغۇچى ئوقۇيدۇ. ئۇلار بىلەن ئادەتتىكى ئوتتۇرا مەكتەپلەرنىڭ تولۇق ئوتتۇرا سىنىپلىرىدىكى ئوقۇغۇچىلارنىڭ نىسبىتى 1.5:3 گە توغرا كېلىدۇ. بۇلارغا ئوتتۇرا دەرىجىلىك تېخنىكوم ۋە تېخنىك ئىشچى مەكتەپلىرىدە ئوقۇۋاتقان ئوقۇغۇچىلارنىڭ سانىنى كەسپىي جەھەتتە تەربىيىلىنىۋاتقان ئوقۇغۇچىلارنىڭ سانىغا قوشقاندا بۇ ئادەتتىكى تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان ئوقۇغۇچىلار ئومۇمىي سانىنىڭ 30.4% تىنى ئىگىلەيدۇ. بۇنىڭ بىلەن، ئوتتۇرا دەرىجىلىك مائارىپنىڭ قۇرۇلمىسىدىكى يەككە ھالەت ئۆزگەرتىلدى.

ئازادلىقتىن بۇيان، ئاپتونوم رايونىمىزدا ئوتتۇرا مەكتەپلەرنى تاماملىغان ئوقۇغۇچىلارنىڭ سانى 2 مىليون 578 مىڭغا يەتتى.

ئاپتونوم رايون قۇرۇلغان چاغدا، شىنجاڭدىكى ئالىي مەكتەپلەر ئازادلىقنىڭ

ھەسلىۋىدە 1 دىن 3 كە كۆپەيگەن ئىدى. 1984- يىلىغا كەلگەندە ئالىي مەكتەپلەرنىڭ سانى 13 كە يەتتى. مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئومۇمىي سانى 19 مىڭ نەپەرگە يېتىپ، 1955 - يىلىدىكىدىن 8 ھەسسە، ئازاتلىقنىڭ دەسلەپكىدىكىدىن 51 ھەسسە ئاشتى. بۇنىڭ ئىچىدە ئازسانلىق مىللەت 11 مىڭ نەپەر بولۇپ، مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچىلار سانىنىڭ 57% تىنى ئىگىلىدى.

1949 - يىلىدىن كېيىن، ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ئالىي مەكتەپلەرنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلارنىڭ سانى 42 مىڭ نەپەرگە يەتتى. ھازىر ئاپتونوم رايونىمىزدا ئوتتۇرا دەرىجىلىك تېخنىكومدىن 100 ى بار. بۇ مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئومۇمىي سانى 28 مىڭ نەپەر بولۇپ، 1955 - يىلىدىكىدىن 4 ھەسسە، ئازاتلىقنىڭ دەسلەپكىدىكىدىن 13.3 ھەسسە ئاشتى. بۇنىڭ ئىچىدە، ئازسانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىلىرى 15 مىڭ نەپەر بولۇپ، مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان ئوقۇغۇچىلار ئومۇمىي سانىنىڭ 54.5% تىنى ئىگىلەيدۇ. ھازىر ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ھەر خىل تىپتىكى چوڭلار ئوقۇيدىغان مەكتەپلەردىن 33 ى بولۇپ، بۇ مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئومۇمىي سانى 20 مىڭدىن ئارتۇق. چوڭلارنىڭ ئوتتۇرا دەرىجىلىك كەسپىي مەكتەپلىرىدىن 86 سى بولۇپ، بۇ مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچىلارنىڭ سانى 15 مىڭدىن ئاشىدۇ. ھازىر ئاپتونوم رايوندا جەمئىي 835 بالىلار باغچىسى بار. بۇنىڭدىكى بالىلارنىڭ سانى 76 مىڭدىن كۆپرەك. بۇلاردىن باشقا يەنە، ئەما، گاس، گاچىلار مەكتىپىدىن 3 بار. بىر نەرەپتىن ئىشلەپ، بىر نەرەپتىن ئوقۇيدىغان مەكتەپتىن بىرسى بار.

1949 - يىلىدىن ئىلگىرى شىنجاڭدا ساۋاتسىز ۋە چالا ساۋاتلىقلار ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 90% تىن كۆپرەكىنى تەشكىل قىلاتتى. ئازاتلىقتىن كېيىن ساۋاتسىزلىقنى يوقىتىش ھاشارچىي يولغا قويۇلۇپ، 1964 - يىلغا كەلگەندە چوڭلار ئىچىدىكى ساۋاتسىزلارنىڭ سانى نىسبىتى 46% كە چۈشتى. 1976 - يىلغا كەلگەندە 35% كە، 1984- يىلغا كەلگەندە 18.6% كە چۈشتى. ھازىر ئاپتونوم رايونى بۇيىچە 10 ناھىيە، 177 يېزا، 2083 كەنتتە ساۋاتسىزلىق پۈتۈنلەي يوقىتىلدى. ھازىر ئاپتونوم رايوندا ھەر مىللەتتىن تەركىب تاپقان ئوقۇتقۇچى، ئىشچى - خىزمەتچىلەر توشقۇنى بارلىققا كەلدى. 1984 - يىلى ئاپتونوم رايوندىكى ئالىي، ئوتتۇرا، باشلانغۇچ مەكتەپ ۋە بالىلار باغچىلىرىدا. جەمئىي 226 مىڭدىن كۆپرەك ئوقۇتقۇچى ۋە ئىشچى - خىزمەتچى بولۇپ، بۇلارنىڭ ئىچىدە، ئوقۇتقۇچىلار مىڭدىن ئېشىپ كەتتى. بۇنىڭ ئىچىدە ئازسانلىق مىللەت ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ سانى 79 مىڭ نەپەردىن ئارتۇق. ئوقۇتقۇچىلاردىن كۆرۈنەرلىك تۆھپە ياراتقانلارغا ئىلمىي ئۇنۋان بېرىلدى. 1984 - يىلى ئالىي مەكتەپلەردىكى 5109 نەپەر ئوقۇتقۇچى ئىچىدە پروفېسسورلار 36 غا، دوتسېنتلار 275 كە يەتتى.

ئاپتونوم رايوندا ئالىي دەرىجىلىك مەكتەپتىن 4 ى، مائارىپ ئىنستىتۇتلى ۋە ئوقۇتقۇچىلار بىلىم ئاشۇرۇش ئىنستىتۇتلىرىدىن 10 ى ۋە ئادەتتىكى ئوقۇتقۇچىلارنىڭ بىلىمىنى ئاشۇرۇش مەكتەپلىرىدىن 77 سى بار.

30 يىلدىن بۇيان، خەلق ئىگىلىكىنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى مائارىپ خىراجىتىمۇ يىلدىن - يىلغا كۆپەيتتى. ئاپتونوم رايوننىڭ مالىيەسىدىن مائارىپ ئىشلىرىغا بېرىلگەن خىراجەت يىلىغا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 10.8% ئېشىپ باردى. 1978 - يىلدىن بۇيان بۇ خىراجەتنىڭ يىللىق ئۆسۈش نىسبىتى تېخىمۇ كۆرۈنەرلىك بولۇپ، ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 18% كە يەتتى. مائارىپ خىراجىتىنىڭ ئاپتونوم رايوننىڭ مالىيە ئومۇمىي چىقىمىدىكى سالمىقىمۇ 1955 - يىلدىكى 10.7% تىن 1984 - يىلدىكى 16.5% كە كۆتۈرۈلدى.

6. ئاپتونوم رايوننىڭ پەن - تېخنىكا ئىشلىرى تېز سۈرئەتتە تەرەققىي قىلدى.

1984- يىلغا كەلگەندە، ئاپتونوم رايوندىكى مۇستەقىل پەن تەتقىقات ئاپپاراتى 108 گە، غەيرى مۇستەقىل پەن تەتقىقات ئاپپاراتى 54 كە يەتتى. بۇ ئىككىسىنىڭ ئومۇمىي سانى ئاپتونوم رايون قۇرۇلغان چاغدىكىدىن 22 ھەسسە كۆپەيدى. تەبىئىي پەن تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان پەن-تېخنىكا خادىملىرىنىڭ سانى 161 گە يەتتى. پەن - تېخنىكا خادىملىرى شىنجاڭ بويىچە ئومۇمىي نوپۇسنىڭ 1.2% تەشكىل قىلىپ پۈتۈن مەملىكەتنىڭ ئوتتۇرىچە سەۋىيەسىدىن ئېشىپ كەتتى. ھازىر ئاپتونوم رايوندا تەبىئىي پەنلەرنىڭ ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك ئىلمىي جەمئىيەتلىرىدىن 70ى بولۇپ، ئۇنىڭ ئەزالىرى 25 مىڭ 833 كە يەتتى.

ھازىر ئاپتونوم رايوندا ئىجتىمائىي پەن تەتقىقات ئاپپاراتىدىن جەمئىي 20 ى بولۇپ، ئۇنىڭدىكى تەتقىقات خادىملىرى 781 گە يەتتى. ئاپتونوم رايوندا ئىجتىمائىي پەنلەرنىڭ ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك ئىلمىي جەمئىيەتلىرىدىن 45 ى بولۇپ ئۇنىڭ ئەزالىرى 10 مىڭغا يەتتى.

ئىشلەپچىقىرىشنىڭ راۋاجلىنىشى ئاساسىدا ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تۇرمۇشى ئۈزلۈكسىز ياخشىلاندى. ھازىر بازارلار ئاۋات بولۇپ، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تۇرمۇشى شات - خورام ۋە خاتىرجەم بولماقتا.

بۇ يەردە شۇنى ئالاھىدە تەكىتلەپ ئۆتۈش لازىمكى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشىدا ۋە تۈرلۈك ئىشلىرىدا يېڭى يېڭى نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرۈشىنى دۆلەتنىڭ، شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش ئىشلىرىغا ئىزچىل تۈردە بەرگەن زور غەمخورلۇقى ۋە پۈتۈن مەملىكەتتىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ زور ياردىمىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ. دۆلەت 35 يىلدىن بۇيان، دۆلەتنىڭ شىنجاڭغا بەرگەن مالىيە ياردىمى ۋە مەركەزدىكى ئالاقىدار ئورۇنلارنىڭ شىنجاڭنىڭ ئاساسىي قۇرۇلۇشىغا سالغان مەبلىغى 30 نەچچە مىليارد يۈەنگە يېتىپ، شىنجاڭنىڭ يەرلىك مالىيە كىرىمىدىن كۆپ ئېشىپ كەتتى. مەركەز شىنجاڭغا مالىيە جەھەتتىن ياردەم بەرگەندىن باشقا يەنە دۆلەت ئادەم كۈچى، ماددىي كۈچ جەھەتلەردىنمۇ زور دەرىجىدە ياردەم بەردى. ھەرقايسى قېرىنداش ئۆلكە، شەھەر ۋە

ئاپتونوم رايونلارمۇ زور تۈركۈمدىكى مۇنەۋۋەر پەرزەنتلىرىنى ئەۋەتىپ شىنجاڭنىڭ قۇرۇلۇشىغا ياردەم بەردى. ھەممە ماددىي ئەشيا، تېخنىكا، ئۈسكۈنە، ئىلىم - پەن ۋە مەدەنىيەت جەھەتلەردىمۇ شىنجاڭغا زور كۈچ بىلەن ياردەم بەردى. مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى شىنجاڭنىڭ تۈرلۈك ئىشلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىنى ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى. ئەگەر دۆلەتنىڭ ۋە مەملىكىتىمىزدىكى ھەرمىللەت خەلقىنىڭ زور كۈچ بىلەن قوللاپ قۇۋۋەتلىشى بولمىغان بولسا، شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشىدا بۈگۈنكىدەك بۇنداق زور نەتىجىلەرنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

3- شىنجاڭدىكى ئازسانلىق مىللەتلەرنىڭ دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى تولۇق كاپالەتكە ئىگە قىلىندى.

شىنجاڭ قەدىمدىنلا كۆپ دىنلىق رايون. ھازىر شىنجاڭدا ئولتۇراقلاشقان ئاھالىلار ئىچىدە 10 مىللەت ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ. بۇلار: ئۇيغۇر، قازاق، خۇيزۇ، قىرغىز، تاجىك، ئۆزبېك، تاتار دۇڭشياڭ، سالا، باۋئەن مىللەتلىرىدىن ئىبارەت؛ ئالدىنقى 7 مىللەت قەدىمدىن بېرى شىنجاڭدا ياشاپ كەلگەن بولۇپ، كېيىنكى 3 مىللەت 1949- يىلدىن كېيىن - ئىلگىرى بولۇپ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىغا كەنسۇ، چىڭخەي ئۆلكىلىرىدىن كۆچۈپ كەلگەن. شىنجاڭدىكى دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىلار ئىچىدە ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغانلارنىڭ سانى ئەڭ كۆپ بولۇپ، پۈتۈن شىنجاڭ نوپۇسىنىڭ %59.4 تىنى تەشكىل قىلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغانلار 100 مىڭ كىشى، خىرىستىيان دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغانلاردىن 10 مىڭ، كاتولىك دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغانلاردىن 10 مىڭ كىشى بار. ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى قەدىمكى تاش قوراللار دەۋرىدىن تارتىپلا ئىنسانلار ياشاپ كەلگەن، چارۋىچىلىق، دېھقانچىلىق ئەڭ بۇرۇن باشلانغان رايونلارنىڭ بىرى ئىدى. كېيىنچە قول ھۈنەرۋەنچىلىكنىڭ ۋە سودا سېتىقنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، قەدىمكى «يىپەك يولى» مۇشۇ رايوندا شەكىللەندى. سودا - سېتىق مۇناسىۋىتى بىلەن بولغان بېرىش - كېلىشلەر مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشنى ئىلگىرى سۈردى. بۇ رايون يەنە 3 چوڭ تىل سىستېمىسى، يەنى ئالتاي تىل سىستېمىسى، ھىندى-ياۋروپا تىل سىستېمىسى ۋە خەنزۇ-تىبەت تىل سىستېمىسى قاتارلىق تىللار كىرەلەشكەن جاي. شۇڭدا قىلا، دۇنيادىكى 3 چوڭ دىن ۋە باشقا دىنلارمۇ ئىلگىرى - ئاخىر مۇشۇ يەردە ئۇچراشقان ئىدى. ئىسلام دىنى 10- ئەسىردە ئوتتۇرا ئاسىيا ئارقىلىق شىنجاڭغا تارقىلىپ كىرگەن. قاراخانىلار خانى ساتۇق بۇغراخان (930 - 955) ئىسلام دىنىنى تۇنجى قېتىم قوبۇل قىلغان خاقاندۇر.

ئىسلام دىنى تارقىلىپ دۆلەت دىنى سۈپىتىدە ئورۇن ئېلىشتىن ئىلگىرى تىيانشاننىڭ جەنۇبىي ۋە غەربىي شىمال قىسمىدا دۇڭخۇاڭدىن كۇچارغىچە بولغان رايوندا قوچۇ (تۇرپان) نى پايتەخت قىلغان ئىدىقۇت خانلىقى، كۇچاردىن تاكى جەيھۇن (ئامۇ دەريا) ۋادىلىرىغىچە بولغان كەڭ زېمىندا قەشقەرۋە بالاساغۇننى مەركەز قىلغان قاراخانىلار خانلىقى مەۋجۇت ئىدى. ئىدىقۇت خانلىقى بىلەن قاراخانىلار خانلىقىدىكى خەلقلەر ئەسلىدە شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى، ئەنگلىس، «شامان دىنى

ئىنسانلار ئەمدىلا سىنىپىي جەمئىيەتكە قەدەم قويغان دەۋردە پەيدا بولغان» (1) دەپ كۆرسەتكەندەك شامان دىنى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە بولۇپ، تۈركىي تىللاردا سۆزلىشىدىغان مىللەتلەر مىلادىيەدىن بىر نەچچە ئەسىر ئىلگىرىلا شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلغان. شىنجاڭدا قەدىمدە ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز تاتارلىق مىللەتلەر 7- ئەسىرگىچە شامان دىنىغا ئېتىقاد قىلىپ كەلگەن ئىدى.

شىنجاڭدا ئىسلام دىنى كىرىشتىن ئىلگىرى بۇددا دىنىنىڭ شىنجاڭغا بولغان (بولۇپمۇ جەنۇبىي شىنجاڭغا بولغان) تەسىرى ئىنتايىن كۈچلۈك ئىدى. مانا مۇشۇنداق تارىخىي شارائىتتا ئىسلام دىنى قەشقەرگە كىرىشى بىلەن قەشقەردىلا توختاپ قالماي قەدەممۇ - قەدەم كېڭىيىپ خوتەندە مىلادىيە 1000- يىللاردا، كۇچادا 13- ئەسىرلەردە ئىسلام دىنى تەدرىجىي ئومۇملاشتى. بۇنىڭ بىلەن شىنجاڭدا ئىسلام دىنى ئاساسلىق دىنلارنىڭ بىرى بولۇپ قالدى.

شىنجاڭدىكى مۇسۇلمانلار ئىسلام دىنىنىڭ سۈننىي مەزھىپىدە. ئۇنىڭدىن باشقا ئىسلام دىنىنىڭ شىئىي مەزھىپى ھەم شىنجاڭغا كىرگەن بولۇپ، بۇ مەزھەپكە شىنجاڭدا تاجىك مىللىتى ئېتىقاد قىلماقتا.

يۇقىرىدىكىلەردىن شۇنى كۆرۈشكە بولىدۇكى، شىنجاڭدا ھازىر مەۋجۇت دىنلار ئارىسىدا ئىسلام دىنىنىڭ تەسىرى ئەڭ زور بولۇپ، مۇسۇلمانلار ئارىسىدا ئىمام ئەزەمنىڭ ھەنەفىي مەزھىپىگە ئېتىقاد قىلىدىغانلار ئاساسىي ئورۇندا بولۇپ كەلمەكتە.

دىنىنىڭ ھەر مىللەت خەلقىگە بولغان تەسىرى ئىنتايىن زور بولۇپ، ئۇ ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت، ئەدەبىيات، پەلسەپە، سەنئەت قاتارلىق ساھەلىرىگىچە، ھەتتا، مىللەتلەرنىڭ تۇرمۇش ئۆرپ، ئادەت، قائىدە يوسۇنلىرىغىچە چوڭقۇر سىڭىپ كەتكەن. دىن ھەتتا بەزى مىللەتلەرنىڭ مىللىي مەدەنىيىتى بىلەن ئارىلىشىپ بىر گەۋدە بولۇپ كەتكەن. ئېيتايلۇق، قەدىمكى ئۇيغۇرلار شامان دىنى، مانى دىنى، بۇددا دىنى، خرىستىيان دىنى، ئىسلام دىنى قاتارلىق دىنلارغا ئېتىقاد قىلغاچقا، ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئەينى دەۋرلەردىكى تىلى، يېزىقىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى مىللىي ئەنئەنە، ئىقتىسادىي تۇرمۇش ئۇسۇلى قاتارلىقلارغىچە سىڭىشكەن. مەسىلەن، «ئوغۇزنامە» ئەسىرىدە شامان دىنىنىڭ تەسىرىنى ئوچۇق كۆرۈپ ئالالايمىز. ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي، پەلسەپىسى، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى، يازما ئەدەبىياتى قاتارلىق ئەسەرلىرىنىڭ ھەممىسىدىن بۇددا، خرىستىيان، مانى، ئىسلام دىنلىرى تەسىرىنىڭ روشەن ئىزلىرىنى ئۇچرىتىمىز.

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن، دېموكراتىك ئىسلاھات ۋە سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشنىڭ ئورۇنلىنىشى بىلەن مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيىلىك سىياسەتنىڭ يولغا قويۇلۇشى شىنجاڭ تارىخىدا زور بۇرۇلۇش ھاسىل قىلدى. بۇ زور بۇرۇلۇش دىندىكى بۇرۇلۇشنىمۇ ۋۇجۇتقا كەلتۈردى.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكى ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي تۈزۈمدىكى ئۆزگىرىشنىڭ دىنغا كۆرسەتكەن تەسىرى، ئاساسەن، ئىككى تەرەپتە كۆرۈلىدۇ. بىرى: دى-

(1) ئېنگېلس ئەسەرلىرىدىن.

نىي فېئوداللار ئىگىلىگەن ۋەخپە، مازار، مەدرىسەلەرنىڭ فېئوداللىق يەر مۈلۈكچىلىكى دىنىي زۇلۇم، ئېكسپىلاتاتسىيە تۈزۈمى بىكار قىلىندى. يەنە بىرى: پارتىيىمىزنىڭ دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى سىياسىتى ئىجرا قىلىندى. بۇ ئىككى مەسىلە ھەققىدىكى ئىزاھاتىمىز تۆۋەندىكىچە:

(1) دىنىي فېئوداللارنىڭ يەرگە ئىگىدارچىلىق تۈزۈمى ۋە دىنىنىڭ فېئوداللىق ئىمتىيازلىرى تۈپتىن بىكار قىلىندى. ھەممىگە مەلۇمكى: فېئوداللىق يەر تۈزۈمى فېئوداللىق جەمئىيەتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنىڭ ئاساسى. دىنىي فېئوداللار ئىگىلىگەن ۋەخپە يەرلەر فېئودال پومېشچىكلار شەخسىي ئىگىلىگەن يەرنىڭ بىر قىسمى، بۇ فېئودال دىن ئىگىلىرىنىڭ ئىگىلىگەن فېئوداللىق مۈلۈكچىلىك تۈزۈمى—ماھىيەتتە ئادەتتىكى فېئوداللىق مۈلۈكچىلىك تۈزۈمىنىڭ بىر قوشۇمچىسى.

ئازادلىقتىن بۇرۇن دىنىي فېئوداللارنىڭ ۋە دىنىي ئاپپاراتلار («مەھكىمە شەرئى») ئىگىلىگەن يەرلەرنىڭ كۆلىمى ئىنتايىن كۆپ بولغان. مەسىلەن: قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسىدىكى ھېيتكار مەسچىتىنىڭ ئىگىلىگەن ۋەخپە يېرى 3·000 مودىن ئارتۇق بولۇپ، دۇكان ئۆيى 116 ئېغىز. ئاتۇش ناھىيىسىدىكى ساتۇق بۇغراخان مازىرىنىڭ ئىگىلىگەن ۋەخپە يېرى 4·000 مودىن، يەكەن ناھىيىسىدىكى چىلتەن مازىرىنىڭ ئىگىلىگەن ۋەخپە يېرى 5·000 مودىن ئارتۇق. بۇ خىل ۋەخپە يەرلەرنىڭ ھەممىسى دېھقانلارغا بېرىلىپ، دېھقانلاردىن ئېغىر دەرىجىدە ئىجارە ھەققى ئېلىنغان، دېھقانلارنى كۆپلەپ ھەقسىز ئىشلەتكەن.

ئازادلىقتىن ئىلگىرىكى ۋەخپە نامىدىكى يەرلەرنىڭ تۈرى بىر نەچچە ئون خىلغا يەتكەن. ۋەخپە يەرلەر دېھقانلارغا ئىجارىگە بېرىلگەن ۋەخپە يەرلەرنىڭ ئىجارە ھەققى ئىنتايىن ئېغىر بولغانلىقتىن دېھقانلار ئۆمۈر بويى ۋەخپە يەر تېرىپمۇ ئىجارىسىنى تۆلەپ بولالمىغان.

(2) دىنىي سېلىقلار بىكار قىلىندى. ئازادلىقتىن ئىلگىرىكى دىنىي سېلىقلارنىڭ تۈرى مۇنداق ئىدى: ئۆشرە - دېھقانلار ھەر يىلى ئۆزى ئالغان ھوسۇلنىڭ $\frac{1}{10}$ نى ئىمام، ئاخۇنلارغا بېرىدىغان سېلىق. زاكات - چارۋىچىلىق مەھسۇلات ۋە سودا ماللىرىدىن $\frac{1}{40}$ نى ئىمام ئاخۇنغا بېرىدىغان سېلىق، چەچبۇنى سېلىقى - ھەر يىلى دېھقانلار خامان ۋاقتىدا 10-20 جىڭ ئاشلىقىنى قالدۇرۇپ ئىمام، ئاخۇنلارغا تاپشۇرىدىغان سېلىقلار دىنىي سېلىق بولۇپ بۇلارنىڭ ھەممىسى بىكار قىلىندى.

(3) دىنىي باشلىقلارنىڭ دىنىي فېئوداللىق ئىمتىيازلىرى بىكار قىلىندى. كونا جەمئىيەتتە دىنىي باشلىقلارنىڭ بەھرىمەن بولىدىغان ئىمتىيازلىرى مۇنداق بىر قانچە خىل ئىدى: مەسىلەن، دىنىي مەھكىمە شەرئىينىڭ قازى، رەئىس، مۇپتىلىرىنىڭ ئۆز ئالدىغا دىنىي سوت تەسىس قىلىپ ئەدلىيە قىزرۇش، سوتلاش ئىمتىيازى؛ ئالدى - ساتتى، بازار سودىسىغا، يەر مۈلۈك سودىسىغا، ئۆلگۈچىنىڭ مىراسىنى بۆلۈپ بېرىش ئۆلىگەندىن بەھرىمەن بولىدىغان ۋە داۋالارنى كېلىشتۈرۈپ قويۇپ ئۆتنىگەندىن

قالىدىغان دەپ قاتارلىق ئىقتىسادىي ئىمتىيازلار بىكار قىلىندى.

دىنىي فېئوداللارنىڭ يەرگە ئىگىدارچىلىق تۈزۈمى، دىنىي فېئوداللىق ئىمتىياز ھەمدە دىنىي ئېكسپلاتاتسىيە تۈزۈمىنىڭ بىكار قىلىنىشى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىنىڭ تۇرمۇشىدىكى چوڭ ئۆزگىرىش بولۇپ، بۇ ئۆزگىرىش دىن ئېتىقادچىلىرىنىڭ چوڭقۇر ھىمايىسىگە ۋە ئالقىشىغا ئېرىشتى. چۈنكى ئۇ خەلقنىڭ ئىقتىسادىي يۈكىنى يەڭگىللەتتى ھەمدە ئۇلارنىڭ ھاياتىدىكى بەزى روھىي بويۇنتۇرۇقلارنى يوق قىلدى.

دىنىي فېئوداللىق ئىمتىيازلارنىڭ بىكار قىلىنىشى، بولۇپمۇ ئاياللارنى ئازاتلىققا ئېرىشتۈردى. بۇرۇن سوت مەھكىمىلىرىنىڭ قازى، رەئىسلىرى، يۈزىگە چۈمبەل تارتمىغانلارنى ھاقارەتلەشتىن تاشقىرى دەررە بىلەن ئۇراتتى. ھازىر ئاياللار يۈزىنى يېپىش-يېپىماسلىقنى ئۆزلىرى بەلگىلەيدىغان ئىنسانىي ھوقۇققا ئىگە بولدى.

ئوخشاشلا، مۇسۇلمانلارنىڭ ناماز ئوقۇش، روزا تۇتۇش قاتارلىق پەرزلەرنى ئادا قىلىشى ئۇلارنىڭ ئۆز ئىختىيارىدا بولىدىغان بولدى.

دىنىي ئىمتىيازلار بىكار قىلىنغاندىن كېيىن ئامما ئىچىدە تەسىرى بىر قەدەر زور بولغان دىنىي زاتلارنىڭ بەزىلىرى مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىدىن تارتىپ ھەر دەرىجىلىك خەلق قۇرۇلتايلىرىنىڭ ۋەكىللىكىگىچە سايلاندى، بەزىلىرى مەملىكەتلىك سىياسىي كېڭەش ۋە ھەر دەرىجىلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى، ھەيئەت ئەزاسى، ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي كېڭەش، ئوبلاست، ناھىيە (ئاپتونوم ناھىيە)نىڭ سىياسىي كېڭەشنىڭ دائىمىي ھەيئەت ئەزالىقى ۋە مۇئاۋىن رەئىسلىك خىزمەتلىرىگە ئورۇنلاشتۇرۇلدى. ئۇلار ھەر قايسى ئورۇنلاردا ئۆزلىرىنىڭ مەسئۇلىيىتىنى ئادا قىلماقتا. تۇرمۇشتا ئەمەلىي قىيىنچىلىقى بولغان دىنىي زاتلارغا ھۆكۈمەت ئۇزۇن مۇددەتلىك تۇرمۇش - ياردەم پۇلى بېرىش ئارقىلىق ئۇلارنىڭ تۇرمۇشىغا كاپالەتلىك قىلدى. بۇ تەدبىر ھەر قايسى دىنلارغا ئېتىقاد قىلغۇچى دىنىي زاتلارنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشتى، ئۇلار. تۇرمۇشى خاتىرجەم، كۆڭلى ئازادە بولدى.

دىنىي خىزمەتتىكى يەنە بىر نەتىجە شۇكى، پارتىيىمىز دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى سىياسىتىنى ئىزچىل توغرا ئىجرا قىلدى. دۆلىتىمىز قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىللەردىلا دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى سىياسىتى «جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ ئومۇمىي پروگراممىسى»غا كىرگۈزۈلۈپ، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ «كوممۇنىستلار دىننى يوقىتىدۇ» دەپ تارقاتقان ئىغۋاگەرچىلىكى تارمار قىلىندى. «پروگرامما» دا «دىنغا ئىشىنىدىغان ۋە ئىشەنمەيدىغانلارنىڭ ئىجتىمائىي ئورنى، سىياسىي ئورنى باراۋەر» دەپ ئېنىق كۆرسىتىلدى. بۇ سىياسەت ھەر قايسى دىنلارغا ئې-

ئېتىقاد قىلمىدىغان ئادەمنىڭ سەممىي ھىمايىسىگە ئېرىشتى. دىنغا ئېتىقاد قىلمىدىغان ئامما بىلەن دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئادەمنىڭ ئۆز ئارا ئىتتىپاقى كۈچەيتىلدى. ئۆز ئارا ھۆرمەتلەش، ئۆز ئارا يول قويۇش كۈچەيدى. ئۇلار بىر نىيەت بىر مەقسەتتە رايونىمىزنى تۆتتە زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىغا ئاكتىپ قاتناشتى.

يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن بۇيان رايونىمىزدا ھەر قايسى دىنلارغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئامما ئۆز ئېتىقادى بويىچە ئىبادەتخانىلاردا، مەسچىتلەردە تائەت - ئىبادەت قىلىش، ئايەم، ھېيت بايراملىرىنى ئۆز ئەركىنلىكى بويىچە ئۆتكۈزۈشتەك دىنىي ئۆرپ ئادەتلىرىنى داۋاملاشتۇردى. مەسىلەن: ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغانلاردا دىنىي قائىدە بويىچە بالىلىرى تۇغۇلغاندا ئەزان چىلاپ ئات قويۇش، 7 ياشقا يەتكەندە خەتنە توي قىلىش، بالاغەتكە يەتكەندە ئۆيلەش، ئۆلگەندە مېيىتنى يۇيۇپ كېپەنلىككە ئېلىش، نامىزىنى مەسچىتتە چۈشۈرۈپ يەرلىكىدە قويۇش، ئۇنىڭ 40 كۈندە بىر يىلدا بولىدىغان نەزىرىسىنى ئۆتكۈزۈش قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئىسلام دىنىي ئادىتى بويىچە بولۇپ كەلدى.

پارتىيىمىزنىڭ 3- ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن پارتىيىنىڭ دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى سىياسىتى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئەمەلىيلەشتۈرۈلدى. دىنىي خىزمەتلەردە تېخىمۇ زور يېڭى نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلدى. بۇنىڭ روشەن بىر ئىپادىسى پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتنىڭ دىنىي سىياسىتى - ئۇزاق مۇددەتلىك ئاساسىي سىياسەت ئىكەنلىكى روشەنلەشتۈرۈلدى.

بۇ سىياسەت: «ھەر بىر پۇقرا دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكىگە ھەم دىنغا ئېتىقاد قىلماسلىق ئەركىنلىكىگە ئىگە. ھەم بۇ دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكىگە ئىگە، ھەم ئۇ دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكىگە ئىگە. بىر دىن ئىچىدە ھەم بۇ مەزھەپكە ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكىگە ئىگە، ھەم ئۇ مەزھەپكە ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكىگە ئىگە، بۇرۇن دىنغا ئېتىقاد قىلغانلار ھازىر دىنغا ئېتىقاد قىلماسلىق ئەركىنلىكىگە ئىگە، بۇرۇن دىنغا ئېتىقاد قىلمىغانلار ھازىر دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكىگە ئىگە» دېگەندەك مەزمۇنلارنى ئىپادىلىگەن. شىنجاڭدىن ئىبارەت بۇنداق كۆپ دىنلارغا ئېتىقاد قىلىپ كەلگەن رايوندا ئەزەلدىن بولۇپ باقمىغان. پەقەت جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىلا دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكى سىياسىتىنى يولغا قويالىدى. بۇنىڭ بىلەن دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى سىياسىتى ھەقىقىي ھۆرمەتكە ئىگە بولدى. ھەر قايسى دىنلارنىڭ قائىدە - يوسۇنى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. ھەر قايسى دىنلارغا ئېتىقاد قىلغۇچى ئامما پارتىيىدىن مەمنۇن بولدى. دىنغا ئېتىقاد قىلىش، قىلماسلىق پۈتۈنلەي ئادەمنىڭ ئۆز ئىختىيارىدىكى ئىشقا ئايلاندى.

ھازىر شىنجاڭدا ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغۇچىلارنىڭ 15 مىڭدەك مەسچىتى بۇددا دىنىنىڭ 30 ئورۇندا ئىبادەتخانىسى ۋە باشقا دىندىكىلەرنىڭ ئىبادەتخانىلىرى بولۇپ، بۇ ئورۇنلاردا نورمال ئىبادەت ئېلىپ بېرىلماقتا.

ئاپتونوم رايوندا ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك دىنىي ئىشلار ئىدارىسى، بىر دىنىي تەتقىقات ئىنستىتۇتى، بىر ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك ئىسلام جەمئىيىتى، بۇددا دىنى جەمئىيىتى تەسىس قىلىنغان.

ئاپتونوم رايونلۇق دىنىي ئىشلار ئىدارىسى - پارتىيىنىڭ دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى سىياسىتىنىڭ ئىجرا قىلىنىش ئەھۋالىنى نازارەت قىلىش ۋە باشقۇرۇش ئورنى بولۇپ، دىنىي ئىشلار ئىدارىسىنىڭ ھەر قايسى ئوبلاست، ۋىلايەتلەردە 10 دەك ئىدارىسى بار.

دىنىي تەتقىقات ئىنستىتۇتىنىڭ ۋەزىپىسى - ئىسلام دىنى، بۇددا دىنى، خىرىستىيان دىنىنىڭ تارىخىي قاتارلىق ئىلمىي مەسىلىلەرنى تەتقىق قىلىدۇ. ئاپتونوم رايونلۇق ئىسلام جەمئىيىتى يەرلىك خاراكتېرلىك دىنىي ئاممىۋى تەشكىلات بولۇپ، دىنىي ساھەدىكىلەرنىڭ ھوقۇقى، مەنپەئەتىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ. ئۇنىڭ ئامما ئىچىدە مۇئەييەن تەسىرى بار.. ئىسلام جەمئىيىتىنىڭ ھەر قايسى ئوبلاست، ۋىلايەتلەردە 10 دىن ئارتۇق شۆبە جەمئىيىتى قۇرۇلغان. ھەر قايسى جەمئىيەتلەرنىڭ رەئىس، مۇئاۋىن رەئىس، باش كاتىپ، دائىمىي ھەيئەت ئەزالىقىنى پۈتۈنلەي دىنىي زاتلار ئۆز ئۈستىگە ئالغان بولۇپ، بۇ ئاممىۋى خاراكتېردىكى جەمئىيەتلەر ھەرقايسى دىنلارغا ئېتىقاد قىلغۇچى ئامما ۋەكىللىرىنىڭ دېموكراتىك ئاساسىدا كېڭىشىش ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كەلگەن. بۇ خىل دىنىي جەمئىيەتلەر ھۆكۈمەتكە ياردەملىشىپ پارتىيىنىڭ دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى سىياسىتىنى ئىزچىللاشتۇرۇش، ۋەتەننى سۆيۈش تەربىيىسىنى ئېلىپ بېرىش، دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغانلار بىلەن قىلمايدىغانلارنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ تۆتنى زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىغا ئاكتىپ قاتناشتۇرۇش قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆز زىممىسىگە ئالغان. شىنجاڭدا دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى سىياسىتىنى ھەقىقىي ئىجرا قىلىشتا ۋەتەنپەرۋەر دىنىي زاتلارنىڭ ئىجتىمائىي ئورنى ۋە سىياسىي ئورنىغا تولۇق كاپالەتلىك قىلىندى. ھازىر ئاپتونوم رايونىمىزدىن تەخمىنەن 2 مىڭدەك دىنىي زاتلار مەملىكەتلىك ۋە ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتايلىرىنىڭ، مەملىكەتلىك ۋە ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي كېڭەشنىڭ ۋەكىللىكى، ھەر دەرىجىلىك خەلق قۇرۇلتىيى، سىياسىي كېڭەشنىڭ ۋەكىللىكى دائىمىي ھەيئەت ئەزالىقى ۋە رەئىس، مۇئاۋىن رەئىسلىك خىزمەتلىرىنى ئىشلىمەكتە.

شىنجاڭدا دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى سىياسىتىنىڭ ئەمەلىيلىشىشى بىلەن تارىختىن

بېرى توختاپ قالغان ھەج تاۋاپ قىلىش يولغا قويۇلۇپ 3 يىلدىن بۇيان ئۆز راسخوتى بىلەن ھەج قىلغۇچىلارنىڭ سانى 5000 كىشىدىن ئاشتى.

دىنىي ساھەدىكىلەر ئارىسىدا تۇرمۇش قىيىنچىلىقى بولغان تەخمىنەن 3000 دەك كىشىگە دائىملىق تۇرمۇش ياردەم پۇلى بېرىلىپ، تۇرمۇشى خاتىرجەم قىلىندى.

شىنجاڭدا ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان 10 مىللەتنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىنى چىقىش قىلغان ئاساستا ئىماملارنىڭ ئۈزۈلۈپ قالماسلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، ھۆكۈمەت خىراجىتى بىلەن رايون بويىچە 4 قارار (6 ئايلىق) دىنىي كۇرس ئېچىلىپ 250 نەپەر كىشى تەربىيىلەپ چىقىلدى. بۇلارنىڭ قۇرئان كەرىمنى تەپسىر قىلىش، ھەدىسلەرنى ئوقۇش قاتارلىق دىنىي دەرسلىكلەرنى رايونىمىزدىكى ئاتاقلىق دىنىي ئالىم-مۇتەخەسسىلەر ئۆز ئۈستىگە ئالدى. يەنە ئاپتونوم رايونلۇق ئىسلام جەمئىيىتىنىڭ دائىمىي ھەيئەت ئەزالىرى يىلىغا 2 دىن 3 كىچە تالىپ يېتىشتۈرۈشنى نىشان قىلىپ 100 دەك ئادەمنى تەربىيىلەپ چىقتى.

ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغۇچى ئاممىنىڭ دىنىي كىتابلارغا بولغان ئېھتىياجىنى نەزەردە تۇتۇپ ئاپتونوم رايونىمىزدا 90 مىڭدەك «قۇرئان» 140 مىڭدەك ھەدىسنى ئۇيغۇرچە، خەنزۇچىغا تەرجىمە نەشر قىلىپ مۇسۇلمانلارغا تارقىتىپ بېرىلدى.

ئىسلام دىنىنىڭ ئاساسىي دەرس تۈرى بولغان «قۇرئان كەرىم» دۇنيادا نۇرغۇن تىللارغا تەرجىمە قىلىنىپ نەشر قىلىنغان بولسىمۇ, شىنجاڭدا ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ تىل يېزىقىدا (ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا) تەرجىمە قىلىنمىغان ئىدى) ئىسلام دىنىدىكىلەرنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىدىكى دىنىي تەتقىقات ئىنستىتۇتىنىڭ قوللىشى، رايونلۇق ئىسلام جەمئىيىتىنىڭ ياردىمى بىلەن قۇرئان كەرىم ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىندى. شىنجاڭدىكى ئاتاقلىق دىنىي ئالىملارنى قاتناشتۇرۇپ، كۆزدىن كەچۈرۈپ تەقرىز يازدى. 99 مىڭ 500 تىراژى بىلەن بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىياتىدا نەشر قىلىنىپ تارقىتىلدى، دۆلەت ئىچىدە، خەلقئارادا چوڭ تەسىر قوزغىدى. [پوقرالار] پارتىيىنىڭ دىنىي سىياسىتىگە رەھمەت ئوقۇشتى.

شىنجاڭدا ئىسلام ئىنستىتۇتى قۇرۇلدى. ئۇنىڭ قۇرۇلۇش كۆلىمى 5500 كۋادرات مېتىر بولۇپ، ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئەنئەنىۋى مىمارچىلىق سەنئىتى بىلەن ياسالدى. ھازىر بۇ ئىنستىتۇتتا 160 ئوقۇغۇچى بار. ئىنستىتۇت ئىچىدە، دەرسخانا، ياتاق، تاماقخانا، ئىشخانا، قىرائەتخانا، مەسچىت ۋە مۇنچا قاتارلىق ئەسلىھەلەر بار، ئوقۇتۇشتا ئەرەب گىرامماتىكىسى، شەرىئەت ئاساسلىرى، ئىسلام پەلسەپىسى، ھەدىس (پەيغەمبەرلەرنىڭ توپلىمى) تەپسىر، (قۇرئاننى چۈشەندۈرۈش ئىلمى)، سىياسىي